

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ МИНИСТРИЛИГИ

**ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
Б. СЫДЫКОВ АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ-ӨЗБЕК ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш К 08.22.656

Кол жазма укугунда
УДК: 338.2:433.1:338 (431.2)

Кубанычбеков Эрнест Кубанычбекович

**Тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн
негизинде региондордун социалдык-экономикалык
өнүгүү денгээлин көтөрүү (Жалал-Абад облусунун
материалында)**

08.00.05 – тармактык экономика

**Экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүнүчүн жазылган диссертациясынын
АВТОРЕФЕРАТЫ**

Ош - 2024

**Жумуш Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик
университетинин “Экономика, эсеп жана каржы” кафедрасында
аткарылды**

Илимий жетекчи:

Карбекова Азиза Баймаматовна
экономика илимдеринин доктору,
доцент

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертацияны коргоо 2024-жылдын ____ саат ____
Ош мамлекеттик университетинин жана Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек
Эл аралык университетинин алдындагы экономика илимдеринин кандидаты
окумуштуулук илимий наамын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо
боюнча К 08.22.656 диссертациялык кеңешинин отурумунда болуп өтөт..
Дареги: Кыргыз Республикасы, 714000, Кыргыз Республикасы, Ош шаары,
Масалиев көчөсү, № 80. Эл. Дарек.

Диссертация менен ОшМУнун китепканасында таанышууга болот. Дареги:
714000, Кыргыз Республикасы, Ош шаары, Ленин көчөсү, 331.

Автореферат 2024 - жылдын «» _____ таратылды.

**Диссертациялык кеңешинин
окумуштуу катчысы,
э.и.к., доцент**

Исманалиев К.И.

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК ИШТИН ЖАЛПЫ МАЗМУНУ

Изилдөө темасынын маанилүүлүгү. Кыргызстан өзүнүн эгемендүүлүгүн алгандан кийин өз алдынча көз каранды эмес мамлекет катары калыптана баштаган учурда Кыргыз Республикасы экономикалык жана социалдык байланыштарды түзүүдө биринчи кезекте КМШга кирген мамлекеттер, өзгөчө Орто Азия жана Казакстан менен байланышты өнүктүрүүгө көңүл бурулган. Алсак, Кыргызстандын экспорттук-импорттук байланышында Россия биринчи, Казакстан, Өзбекстан, Украина, Түркмөнстан, Тажикстан, Белоруссия андан кийинки орундарды ээлеп келген. Кыргызстан аларга тери буюмдарды, жүндөн, пахтадан, жибектен токулган кездемелерди, килем, пахта буласын, сейрек кездешүүчү кендерди, гранит, мрамор жана керамика плиталарын ж. б. Экспорттоп турган. Ал жактан Кыргызстан күйүүчү жана майлоочу майларды, таш көмүр, автомашиналарды айыл чарба техникаларын, кара металл, газ ж. б. алып турган. Азыркы мезгилде Кыргызстан 40тан ашуун алыскы, 12 жакынкы чет мамлекеттер менен экономикалык, экспорттук-импорттук байланыштарды жүргүзөт. Эгерде мурда Россия Кыргызстандын эн чоң өнөктөшү болуп келсе, азыр биринчи орунду Кытай Эл Республикасынын соодасы ээлей баштады. Экономикалык карым-катнаштардын көлөмү боюнча Россия, Казакстан, Өзбекстан өлкөлөрүнүн деңгээли бирдей болуп калды. Ыкчамдатылган кызматташуу Борбордук Азия өлкөлөрүнүн көптөгөн маселелерин чечип бере алат, анткени, бир да мамлекет өз алдынча мүмкүн болчу коркунучтар жана кооптуу жагдайлар менен күрөшө албайт. Аймактык алакалашуунун илимий стратегиясын иштеп чыкпай туруп, азыркы аймактагы системалык кризистен чыгуу ар бир олко учун кыйынчылыктарды жаратат. Биздин диссертациялык жумуштун маалыматы боюнча, эгер бардык Борбордук Азия өлкөлөрүнүн ичиндеги ишкердик жана каржылык, соода, транспорт, транзит жааттарындагы кайра курууну жүргүзүүдөн түшчү пайдаларды кошуп көрсөк, анда жакынкы эле 10 жылдын ичинде элдин жан башына болгон кирешеси 50 пайызга көбөйүшү мүмкүн, бул албетте, болжол менен Борбордук Азиянын жарымын түзгөн калктын кедей катмары үчүн өтө маанилүү көрүнүш.

Кыргызстанда экономикалык реформанын жүрүшүндө эл чарба тармактарын өнүктүрүү, экспортко дүйнөлүк рынокто атаандашкыдай сапаттуу товарларды өндүрүүчү базалык ишканаларды түзүүгө өзгөчө көңүл бурулууда. Бул максатты жүзөгө ашырыш үчүн чет өлкөлүк инвестициялар көбүрөөк тартылууда. Эл аралык валюта фонду, Дүйнөлүк банк, Эл аралык өнүгүү ассоциациясы сыяктуу ал аралык финансы уюмдары республиканын экономикасын реабилитациялоо, жергиликтүү чийки заттардан экспортко ылайыктуу товар өндүрүүгө жөндөмдүү ишканаларды куруу багытында чоң көмөк көрсөтүшүүдө. Бул багытта кийинки учурда Азия өнүгүү банкы, Эл аралык финансы корпорациясы жана Ислам өнүгүү банкы да активдүү жардам берүүдө. Учурда Кыргызстандын чет мамлекеттер менен биргелешип курган ишканалары, компаниялары жылдан жылга көбөйүл, иштеп жатат. Алсак, Кыргызстан менен Канадалык «Камеко» корпорациясы, Ысык-Көл областындагы «Кумтөр», Талас районундагы «Жер Үй» алтын кендерин иштетип атат.

Жер жана агрардык реформаны ишке ашырууда, айыл чарбасын натыйжалуу тармакка айландырууда да экономикалык байланыштар маанилүү роль ойноодо. Азыркы мезгилде Кыргызстан азык-түлүк продукциялары менен өзүн-өзү толук камсыз кыла албай жатат. Мүмкүнчүлүктөрдү толук пайдаланган учурда республика айыл чарба продукцияларын экспорттоого толук жөндөмдүү экендиги илимий жактан далилденген. Эгерде 1995-ж. республиканын сырткы карызы 600 млн америкалык долларды түзсө, 2021 жылга 5 млрд долларга жетип калды. Адегенде берилген карыздарды төлөөнүн мөөнөтү биринин артынан бири бүтүп жатат. Ошондуктан берилген жардамды өндүрүшкө максаттуу түрдө кайтарым болгудай деңгээлде жумшоону эстен чыгарбашыбыз абзел. Кыргызстан келечекте эл аралык рынокко жүндү, ферментацияланган тамекинин

жалбырагын, пахтаны, көп жылдык чөптүн, кант кызылчасынын, гибридик жүгөрүнүн, жашылча-бакча өсүмдүктөрүнүн уруктарын көбүрөөк экспорттоого мүмкүнчүлүктөрү бар.

Жалпысынан алганда Кыргызстандын, ошондой эле Борбордук Азия мамлекеттеринин келечеги кеңири. Аймактын өлкөлөрү орточо кирешеси бар мамлекеттердин катарына кирүүнү самап келатышат – алардын бул багыттагы аракеттерин ИДПнын өсүшү (жыл сайын 3-4 пайыздан көбүрөөк) эле айтып турат. Экономиканын туруктуу өнүгүшү тейлөө чөйрөсүнүн, мунайгаз тармактарынын жана жеке секторлордун өсүшүн камсыз кылат. Учурдагы чарбалык турмуштун жана ааламдашуунун этаптарында ар бир өлкөнүн же өлкөлөрдүн топторунун эл аралык алакалашуу иштерине катышуу деңгээли анын келечектеги тагдырын аныктоочу фактор болуп саналат. Бул толук бойдон өнүгүүсү катаал шартта жүрүп жаткан Борбордук Азия өлкөлөрүнө да таандык. Бардык адамзат коомунун экономикалык, саясий, социалдык жана маданий карым-катнашын камтыган ааламдашуунун жүрүшү дүйнөлүк өнүгүүнүн учурдагы этабындагы жалпы үстөмдүк кылган көрүнүш. Учурдагы шарттарда, ааламдашуунун текши эместигине байланышкан кесепети, изилдөөчүлөрдүн алдына бул ишке жаңы көзкарандысыз, биринчи кезекте, постсоветтик мамлекеттерди жана эл аралык аймактык бирикмелерди тартуу маселесин коюп отурат. Бүгүнкү күндөгү Кыргыз Республикасынын дүйнөлүк коомчулуктагы экономикасын чыңдоо жана мамлекетин бекемдөөнүн негизги фактору болуп алакалашуу иштерин тереңдетүү саналат. Ансыз биздин жаш мамлекетибиздин ролу да, жалпы алакалашуу биримдигиндеги орду да алсыз бойдон кала берет. Ошон үчүн биздин өлкөнүн тышкы дүйнө менен болгон кызматташуусунун жалпы эрежесин жана шарттарын түзүп чыгуусу керек. Ушуга байланыштуу биздин өлкөнүн инновациялык өнүгүшү үчүн аймактык кызматташуунун теориялык, усулдук жана иш жүзүндөгү тажрыйбаларын акыл сыдыргысынан өткөрүү эң маанилүү маселелердин бири болуп турат. Азыркы учурда аймактык алакалашуунун көйгөйлөрүнүн өткөөл экономикалуу өлкөлөргө карата чагылышы өтө жеткиликсиз изилденген, колдо болгон иликтөөлөр аймактык алакалашуунун өнүгүшүнүн айрым аспектерин гана карайт. Ошол себептерди эске алып азыркы эмгекте Кыргызстандын тышкы экономикалык байланыштардын негизинде региондордун социалдык деңгээлин көтөрүү маселелери изилденген. Кыргызстандын экономикасын нормалдуу иштешин аныктаган эң негизги фактору - бул региондогу мамлекеттер менен тушунуктуу, тушумдуу кызматташуу жана кызыкчылыктардын балансын табууга таянган мамилелерди сактоону жана онуктурууну талап кылат. Ушул биздин диссертациялык изилдөө көрсөткөндөй, аймактагы экономикалык кызматташуунун тереңдешиндеги негизги чөйрө – бул аймактын бай жаратылыш көрөңгөлөрүн пайдалануу тармагында, суу - энергетика чөйрөсүндө көйгөйлөрдүн чечилишине бардык Борбордук Азия мамлекеттери кызыкдар экени шексиз. Аймактагы алакалашуу иштеринин тереңдешине багытталган максаттарга жетишүү үчүн, биздин оюубузча, бардык аракетти экономикалык өз ара кызматташуудагы эң артыкчылыктуу багыттарга бурушубуз керек. Алардын негизгиси - суу - энергетикалык көрөңгөлөрдү сарамжалдуу пайдалануу. Бул багыттагы кызматташуунун артыкчылыгы төмөнкүлөр менен түшүндүрүлөт: Борбордук Азия мамлекеттерди жалпы суу бассейни, бирдиктүү экологиялык тутум, газ түтүктөрүнүн жалпы курулушу (линиясы) Газли – Бухара – Ташкент - Шымкент – Алматы байланыштырып турат. Аймактын суучарба чөйрөсүндө азыркы күндө төмөнкүдөй көйгөйлөр орун алып калды: • суу көрөңгөлөрүнүн жалпы жетишсиздиги; • бирдиктүү укуктук базанын жоктугу; • кошуна өлкөлөрдүн кызыкчылыктарын ойго албай коюу; • трансчегаралык дарыялардагы сууларды бөлүштүрүү боюнча талаптардын бузулушу; • ордун толтуруу иштеринин аткарылбагандыгы (сөз Токтогул суу сактагычындагы суу үчүн Кыргызстанга кыш мезгилиндеги жылууулук жана энергөкөрөңгөлөр менен орду толтурулбагандыгы жөнүндө баратат). Бул көйгөйлөрдүн баарын Борбордук Азия мамлекеттеринин жетекчилеринин жетиштүү саясий эрки менен чечсе болот. Бардык маселелер иштиктүү сүйлөшүүлөрдүн

жүрүшүндө чечилиши керек. Эң негизгиси – сууну саясый жана экономикалык кысымдын куралына айландырбаган жөн болот. Сууга жалпы баалуулук катары статус берилиши керек. Суу Борбор Азия үчүн бөлүп-жаруучу эмес – бириктирүүчү башталыш болушу абзел. Аймактын мамлекеттеринин ушул багыттагы биргелешкен аракети бири - биринин эгемендигин урматтоо, тең укуктуу өнөктөштүк, улуттук кызыкчылыктарды эсепке алуу жана өз ара алынган милдеттенмелерди ак тилектен аткаруу талаптарына негизделиши керек. Бул чөйрөдөгү башкы милдеттерди аткаруу үчүн аймактын өлкөлөрүнүн бардык аракеттери төмөнкүдөй иштерге багытталышы зарыл: аймактын суу көрөңгөлөрүн пайдаланууга акыл-эс менен мамиле кылып, анын жаңы стратегиясын иштеп чыгууга; кошуна мамлекеттердин аймагында жайгашкан мамлекеттер аралык суу объектилерин пайдалануунун талаптарын иштеп чыгууга багытталышы керек. Аймактын суу-энергетикалык көрөңгөлөрүн кыйла таасирдүү пайдалануу боюнча Казакстан, Кыргызстан, Өзбекстан жана Тажикстан үчүн биргелешкен стратегияны иштеп чыгуу максатка ылайык келет. Орто Азиянын өлкөлөрүнүн жалпы Суу-энергетикалык саясатын ишке ашырууда чоң үмүт Мамлекеттер аралык Суу-энергетикалык консорциумга артылып жатат. Ушундай шартта Кыргыз Республикасы бай жана арзан, анын үстүнө болгону 10%ы гана өздөштүрүлгөн суу-энергетикалык ресурстарга ээ (потенциалы – жылына 142 млрд. кВт/саат) бар экендиги менен мүнөздөлөт. Суу-энергетика ресурстары менен камсыз болуусунун жогору деңгээли республиканын энергетика комплексинин бат өнүгүүсү үчүн жагымдуу өбөлгөлөрдү түздү. Аталган комплекс өткөн кылымдын 80-жылдарынын башынан баштап Орто Азия аймагындагы суу энергетикасынын ири өндүрүүчүсү болуп, Борбордук Азиянын Бириккен энерготутумуна иштелип чыгылган электр энергиясынын 50%дан ашуунун берип жатты.

Илимий адабиятта аймактык биримдиктин пайда болушунун үч негизги себептери бөлүнүп көрсөтүлөт: мамлекеттердин географиялык жакындыгы жана экономикалык, социалдык жана маданий кызыкчылыктарынын бирдиктүүлүгү ушундай кооперацияга барууну жаратат; конституциялык биримдик идеясы; пайдалуулугуна карата тандап алуу, анын саясый авторлору мүчөлүктүн чыгымдары менен кирешелерин талдап чыккандан кийин, эгер анын чыгымдары алынчу кирешелеринен аз болсо, анда бир эле учурда анын экономикалык аспектиге өтүшү ыкчамдалып кетиши мүмкүн делинет. Изилдөөчүлөрдүн ортосунда аймактык алакалашуунун күчөшү жана мүмкүнчүлүктөрү, эркин сооданын глобалдык келечеги да талкууга алынып жатат. Изилдөөчүлөрдүн көпчүлүгү эл аралык соода-экономикалык мамилелердин кеңейиши баалардын төмөндөшүнө, жумуш орундарынын көбөйүшүнө, сунушталган продукциялардын ассортиментинин кеңейишине жана тейлөөлөрдүн сапаттарынын жакшырышына алып келет, ошонусу менен калктын турмушунун сапаттуу жакшырышын жаратат деген ойду карманышат. Бул изилдөөчүлөр мүмкүн болчу аймактык ассоциялар менен байланышкан кыска мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү түзүмдүк таасирлерди көрсөтүшөт: ири сериялуу өндүрүш, адистешүү менен атаандашуунун таасири өндүрүштүк чыгымдарды кыскартуу багытында иштеп, ноу-хауны колдонууну күчөтөт жана өндүрүштүн пайдалуу жана таасирлүү уюштурулушун камсыз кылат. Натыйжада, экономиканын реалдуу секторундагы эмгектин өндүрүмдүүлүгү артат. Изилдөөчүлөр рынокту ачуунун дайыма өзгөрүп турушу кошуна өлкөлөр үчүн улуттук экономиканын атаандаштыгы жөнүндөгү маселени көтөрүүгө мажбурлайт. Улуттук өндүрүш кубаттуулугун кыйла күчтүү башка аймактык ассоциялардын мүчө-өлкөлөрүнүн атаандаш - ишканаларынын сиңирип кетүү мүмкүнчүлүгүнөн улам улуттук чарбалык саясаттын автономиясы да, ошондой эле жумушчу орундары да жоголуп кетүү коркунучунда калышы мүмкүн. Анткени, глобалдык соода да, ошондой эле аймактык алакалашуу да туруктуу инновациялык иш-аракеттердин, кадрларды окутуу жана кайрадан окутуу зарылдыгы менен коштолуп турат. Аталган алакалашуу жана анын таасирдүүлүгү жөнүндөгү маселелер биздин атактуу илимпоздор Ш. М. Мусакожоевдин, А.З.Закировдун, Т. К. Койчүевдин, С.А.Омурзаковдун, Г.К.Ташкулованын,

А.З.Зулпукаровдун, А.М.Ташбаевдин, Ч.К. Райымбаевдин жана башкалардын эмгектеринде каралган.

Эл аралык жана аймактык алакалашуунун жүрүшүнүн тереңдетилген теориялык аспектери ЕврАзЭСке кирген мамлекеттердин белгилуу окумуштуулары Л.И. Абалкиндин, К. Л. Астаповдун, А. С. Булатовдун, О. Т. Богомолдовдун, Н. Зиядуллаевдин, А. П. Киреевдин, В. К. Ломакиндин, Л. И. Луценконун, В. Леонтьевдин, М. М. Максимованын, О. Т. Порохоровскийдин, В.Е. Рыбалкиндин, К. А. Семеновдун, А. В. Сидоровичтин, С. А. Ситаряндун, А. Спициндин, Е. С. Строевдин, М. Уваровдун, Л. С. Черныйдын, Ю. В. Шишковдун жана башкалардын эмгектеринде чагылдырылган. Ошону менен бирге белгилеп коюшубуз керек, алакалашуунун жүрүшүнө арналган көптөгөн жарык көргөн материалдарга карабай, жалпысынан Кыргызстандын тышкы экономикалык байланыштарды, аймактык алакалашуу кызматташтыгынын таасирлүү багыттары жана формалары, аймактын өнүгүшүндөгү инновациялык аракеттердин ролу жөнүндө бирдиктүү ой-пикир изилдоолор жок. Ошондуктан, Кыргызстандын тышкы экономикалык байланыштардын негизинде аймактык экономикалык көйгөйлөрүнүн теоретикалык жактан жеткиликтүү иштелип чыкпагандыгы жана алардын региондордун социалдык денгээлин көтөрүү багытында изилдөөнүн темасын, ушул иштин максатын менен милдеттерин, анын түзүлүш ыңгайын аныктоого мүмкүндүк берди.

Диссертациялык иштин темасынын негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык изилдөө демилгелүү (инициативдик) болуу менен, иштин темасы Кыргызстандагы жалпы илимий жана мамлекеттик изилдөө программаларына шайкеш келет. Ошондой эле, бул иш 2013-2019-жылдардын мезгилине Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы, 2025-жылга чейинки экономикалык өнүгүүнүн инновациялык модернизациясынын стратегиясы жана 2035-жылга чейинки экономикалык өнүгүүнүн инновациялык модернизациясынын концепциясы менен тыгыз байланышы бар.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Ушул эмгектин негизги максаты Кыргызстандын тышкы экономикалык байланыштардын негизинде аймактык экономикалык көйгөйлөрүнүн теоретикалык жактан жеткиликтүү иштелип чыкпагандыгын эске ала туруп, алардын региондордун социалдык денгээлин көтөрүү багытында изилдөө болуп саналат. Азыркы, ааламдашуунун өлкөлөргө тийгизген таасиринин күчөп бараткан шарттарында, өлкөнүн экономикалык өнүгүшүнүн келечегине, туруктуу атаандаштыкты түзүүгө, улуттук коопсуздукту камсыз кылууга карата жаңыча ой жүгүртүү менен кароо муктаждыгы жаралып отурат. Азыркы жаралган КОВИД-19 шартында экономикалык кризис транзиттик экономикалуу өлкөлөрдүн, аларга ортоазия өлкөлөрү да кирет, өнүгүү жолундагы көйгөйлөрүн курчутту. Азыркы учурдагы, өлкөнүн экономикалык атаандаштык мүмкүнчүлүгү, анын экономикасынын инновациялык деңгээлинин камсыздыгына көз каранды болуп турган шарттар, транзиттик өлкөлөрдүн алдына инновациялык экономиканы түзүүдөгү татаал милдеттерди койду, анын ийгиликтүү чечилиши Борбордук Азия өлкөлөрүндөгү алакалашуунун, экономикалык өнөктөштүктүн артыкчылыктарын орду менен пайдаланууну талап кылат. Диссертациялык изилдөөгө коюлган максатка жетүү үчүн төмөнкү милдеттерди чечүү зарыл:

1. Кыргызстандын тышкы экономикалык байланыштардын негизинде аймактык экономикалык көйгөйлөрүнүн теоретикалык маселелери менен ушул багыттагы дүйнөлүк тажрыйбаны изилдөө, ошондой эле аларды Кыргызстандын региондору үчүн пайдалануунун мүмкүнчүлүгүн изилдөө;
2. Тышкы экономикалык байланыштардын жана алакалашуунун жүрүшүнүн негизги багыты менен формасын табуу, Кыргызстандын орто азия аймагынын өлкөлөрү жана ЕврАзЭСтин катышуучу өлкөлөрүнүн алакалашуудагы негизги ордун талдоо

- жана аныктоо, ошол мамилелердин артыкчылыктуу жактарын жана бирдиктүү экономикалык мейкиндиктин келечегин карап чыгуу ;
3. Кыргыз Республикасынын ЕврАзЭСтин алкагындагы иш-аракеттеринин негизги багыттарын, алакашуунун жана ааламдашуунун Кыргызстандын региондоруна, алсак Жалал-Абад облусунун социалдык-экономикалык өнүгүшүнө тийгизээр таасирин карап чыгуу, Кыргыз Республикасынын келечектеги тышкы экономикалык саясатынын өнүгүшүнүн негизги багыттарын аныктоо;
 4. Борбордук Азия мамлекеттери менен биргеликте Жалал-Абад облусунда жашаган калктын социалдык маселелерин чечүү багытында жаратылыш ресурстарын пайдалануу боюнча сунуштарды иштеп чыгып, суу-энергетика ресурстарын пайдалануунун экономикасын чыңдоо максатында алардын экономикалык-уюштуруу жана башкаруу маселесине байланыштуу абалын андан ары жакшыртуу жоболору негиздеп иштеп чыгуу жана чарбалардын жана ишканалардын иш-аракеттеринин анализинин негизинде суу-энергетика ресурстарын пайдалануунун экономикалык натыйжалуулугун көрсөтүп келечектеги иштеп чыгарылган электр энергиясын туура пайдалануу жана божомолдоо негизинде башкарууну жакшыртуунун жолдорун аныктоо;
 5. Борбордук Азия мамлекеттери менен шериктештик мамилелердин алкагында Жалал-Абад облусунда иштеп чыгарылган энергетика ресурстарын натыйжалуу пайдаланууну башкарууну уюштуруунун өзгөчөлүктөрүн жана алар менен шартталган маалыматтык камсыздоону керектөөнү изилдөө, ошондой эле иштелип чыгылган энергияны керектөөчүлөргө жеткирүү боюнча көп максаттуу башкаруу концепциясын негиздөө жана типтүү максаттардын түзүмүндөгү башкаруу маселелердин комплексин аныктоо;
 6. Кыргыз Республикасынын суу-энергетика ресурстарын пайдалануунун алкагында алакалашуу жана кызматташуу Кыргызстан жана Борбордук Азия өлкөлөрүнүн көптөгөн маселелерин чечип бере ала турганын аныктоо жана формалдуу алакалашуунун өнүгүшүнө тикелей, ошондой эле кыйыр таасир тийгизген экономикалык иш-аракеттин жалпы шарттарынын өзгөрүшүнүн ар бир мамлекетке тийгизген таасиринин мүнөздөрүн тактоо, аймактык мыйзам ченемдүүлүгүнүн жалпы жаратылышын көрсөтүү, алардын жүрүшүнүн өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөтүү.
 7. Кыргыз Республикасынын Токтогул суу сактагычынын жана суу-энергетика ресурстарын пайдалануунун алкагында Орто Азия мамлекеттеринин аймагындагы экономикалык жаңылануунун өз ара аракеттенүүсүнүн негизи катары формалсыз алакалашуунун чектерин талдоо, алардын саясий-экономикалык тутумдарынын өзгөчөлүктөрү менен байланышкан жүйөөлүү негиздерин аныктоо.

Изилдөөнүн методологиясы жана усулу. Диссертациялык иштин теориялык жана методологиялык негизи болуп Кыргыз Республикасынын тышкы экономикалык байланыштардын негизинде аймактык экономикалык көйгөйлөрүнүн теоретикалык маселелери менен ушул багыттагы дүйнөлүк тажрыйбаны изилдөө, ошондой эле аларды Кыргызстандын региондору үчүн пайдалануунун мүмкүнчүлүгүн пайдалануунун илимий жана практикалык маселелери боюнча экономика илимдеринин классиктеринин, кыргыз жана чет өлкө окумуштууларынын эмгектери саналат. Изилдөө жараянында Кыргыз Республикасынын суу-энергетика ресурстарын пайдалануунун алкагында маалыматтарды таануу, талдоо жана синтездөө, индукция жана дедукция, тутумдуулук жана комплекстүүлүк сыяктуу жалпы илимий ыкмалары, диссертациялык иштин жаңы жоболорун негиздөөгө карата тарыхый жана логикалык ыктоолор, ошондой эле анык усулдук эрежелер жана моделдөө жолдору колдонулду.

Изилдөөнүн усулу ата мекендик жана чет өлкөлүк теория менен практикада жыйналган билимдерди жана тажрыйбаларды окуп үйрөнүүгө жана жалпылоого, Кыргыз Республикасынын суу-энергетика ресурстарын пайдалануунун алкагында

экономикалык башкаруунун жана талдоонун аракеттеги тутумун баалоого, моделдөөнүн Кыргыз Республикасынын энергетика тармагынын экономикалык субъекттери боюнча маселелерин, маалыматтык базасын, эрежелерин жана жолдорун аныктоого, суу-энергетика ресурстарын пайдалануунун алкагында Орто Азия мамлекеттеринин аймагындагы экономикалык жаңылануунун өз ара аракеттенүүсүнүн негизи катары калыптанды.

Изилдөөнүн маалыматтык базасын улуттук жана эл аралык статистикалык агенттиктердин материалдары менен жарыкка чыккан макалалары (ачык айтканда, мамлекеттик статистиканын кызматынын, Борбордук Азия мамлекеттер аралык статистикалык комитетинин, Борбордук Азия өлкөлөрүнүн статистикалык органдарынын, Бүткүл дүйнөлүк банктын, МВФнын), Кыргыз Улуттук Академиясынын институттарынын, Жалал-Абад мамлекеттик университетинин, Кыргыз Улуттук Университетинин, Кыргыз-славян Университетинин, РИАнын институттарынын (ИМЭМО РАН, ЦЭМИ РАН, РАНдын экономика институтунун, РАНдын Европа институтунун жана башкалардын) жана мамлекеттен тышкаркы изилдөө борборлорунун (Москвадагы Карнеги институтунун, шаарлардын экономика институттарынын, “Евразийский монитор” долбоорунун, Heritage Foundation House, Cato Institute ж. башкалардын) түздү. Биз Кыргызстандык, россиялык жана чет элдик журналдарда (“Вопросы экономики”, “Мировая экономика и международные отношения”, “Экономика и математические методы”, “Проблемы прогнозирования”, “ПОЛИС”, “Экономическая наука современной России”, “Экономический вестник РГУ”, “Общество и экономика”, American Economic Review, Journal of Public Economics, Journal of International Economics, Quarterly Journal of Economics, Journal of Political Economy, Journal of Economics Perspectives, Canadian Journal of Economics, Public Choice, Journal of Common Market Studies, Constitutional Political Economy и др.); монографиялары, университеттердин, эл аралык уюмдар жана изилдөө борборлорунун, жумушчу материалдары жана баяндамалары, ошондой эле Интернет жыштыгы (тарамы) пайдаланылды жана экономиканы башкаруу көйгөйлөрү боюнча кыргыз жана чет өлкө окумуштууларынын эмгектеринде берилген жана негизделген пайдубалдык концепциялар жана гипотезалар; Кыргыз Республикасынын энергетика министрлигинин, Кыргыз Республикасынын каржы министрлигинин, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы Каржылык рынокту тескөө жана көзөмөлдөө боюнча мамлекеттик кызматынын мыйзамдык жана ченемдик актылары, программалык документтери жана чечимдери түзүштү.

Илимий жаңылыгы. Изилдөөнүн илимий жаңылыгы менен айырмаланган негизги жыйынтыктары төмөнкүлөр:

1. Кыргызстандын тышкы экономикалык байланыштардын негизинде аймактык экономикалык көйгөйлөрүнүн теоретикалык маселелери менен ушул багыттагы дүйнөлүк тажрыйбаны изилдөө, ошондой эле аларды Кыргызстандын региондору үчүн пайдалануунун мүмкүнчүлүгү изилденди;

2. Тышкы экономикалык байланыштардын жана алакалашуунун жүрүшүнүн негизги багыты менен формасы аныкталып, Кыргызстандын Борбордук Азия аймагынын өлкөлөрү жана ЕврАзЭСтин катышуучу өлкөлөрүнүн алакалашуудагы негизги орду талданды, ошол мамилелердин артыкчылыктуу жактары жана бирдиктүү экономикалык мейкиндиктин келечеги изилденди;

3. Кыргыз Республикасынын ЕврАзЭСтин алкагындагы иш-аракеттеринин негизги багыттарын, алакалашуунун жана ааламдашуунун Кыргызстандын региондоруна, алсак Жалал-Абад облусунун социалдык-экономикалык өнүгүшүнө тийгизээр таасири карап чыгылды, Кыргыз Республикасынын келечектеги тышкы экономикалык саясатынын өнүгүшүнүн негизги багыттары аныкталды;

4. Борбордук Азия мамлекеттери менен биргеликте Жалал-Абад облусунда жашаган калктын социалдык маселелерин чечүү багытында жаратылыш ресурстарын пайдалануу боюнча сунуштар иштеп чыгылды, суу-энергетика ресурстарын пайдалануунун экономикасын чыңдоо максатында алардын экономикалык-уюштуруу жана башкаруу маселесине байланыштуу абалын андан ары жакшыртуу жоболору негизделди, ошондой эле Жалал-Абад облусунун чарба жана ишканаларынын иш-аракеттеринин анализинин негизинде суу-энергетика ресурстарын пайдалануунун экономикалык натыйжалуулугун көрсөтүп келечектеги иштеп чыгарылган электр энергиясын туура пайдалануу жана божомолдоо негизинде башкарууну жакшыртуунун жолдорун аныктоо;

5. Борбордук Азия мамлекеттери менен шериктештик мамилелердин алкагында Жалал-Абад облусунда иштеп чыгарылган энергетика ресурстарын натыйжалуу пайдаланууну башкарууну уюштуруунун өзгөчөлүктөрүн жана алар менен шартталган маалыматтык камсыздоону керектөө изилденип, иштелип чыгылган энергияны керектөөчүлөргө жеткирүү боюнча көп максаттуу башкаруу концепциясы иштелип чыкты жана типтүү максаттардын түзүмүндөгү башкаруу маселелердин комплекси аныкталды;

6. Кыргыз Республикасынын суу-энергетика ресурстарын пайдалануунун алкагында алакалашуу жана кызматташуу Кыргызстан жана Борбордук Азия өлкөлөрүнүн көптөгөн маселелерин чечип бере ала турганы аныкталды жана формалдуу алакалашуунун өнүгүшүнө тикелей, ошондой эле кыйыр таасир тийгизген экономикалык иш-аракеттин жалпы шарттарынын өзгөрүшүнүн ар бир мамлекетке тийгизген таасиринин мүнөздөрү такталды, аймактык мыйзам ченемдүүлүгүнүн жалпы жаратылышын көрсөтүү менен алардын жүрүшүнүн өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөтүлдү.

7. Кыргыз Республикасынын Токтогул суу сактагычынын жана суу-энергетика ресурстарын пайдалануунун алкагында Орто Азия мамлекеттеринин аймагындагы экономикалык жаңылануунун өз ара аракеттенүүсүнүн негизи катары формалсыз алакалашуунун чектери изилденди, алардын саясый-экономикалык тутумдарынын өзгөчөлүктөрү менен байланышкан жүйөөлүү негиздери аныкталды.

Изилдөөнүн практикалык баалуулугу. Кыргызстандын тышкы экономикалык байланыштардын негизинде аймактык экономикалык көйгөйлөрүнүн теоретикалык маселелери менен ушул багыттагы дүйнөлүк тажрыйбаны изилдөө, ошондой эле аларды Кыргызстандын региондору үчүн пайдалануунун мүмкүнчүлүгү багытындагы ишкердикти башкаруу мейкиндигинде экономиканы өнүктүрүү тууралуу методологиялык принциптердин жана конкреттүү практикалык сунуштардын иштелип чыккандыгында. Диссертациянын теоретикалык жоболорун, негизги тыянактарын жана сунуштарын мамлекеттик саясатты түзүүдө жана ишкердик институттарынын ишмердүүлүгүнүн тактикасын жана саясатын иштеп чыгууда колдонсо болот. Изилдөөнүн кээ бир аспектилери илимий-изилдөө жумуштарында жана курстарды окууда колдонулса болот.

Изилдөөнүн экономикалык баалуулугу. Изилдөөдө азыркы илимдин регионалдык экономикага тийгизген таасири жөнүндөгү теориясын жана методологиясын өнүктүрөт, түшүнүк жана аналитика аппаратын кеңейтет. Изилдөөнүн натыйжасында алынган тыянактар Кыргызстандын тышкы экономикалык байланыштардын негизинде аймактык ишканаларды башкаруунун аймактык алкагында экономикалык механизмдердин негизги жоболорун тактайт жана толуктайт. Изилдөөдөгү ишканаларга болгон регионалдык башкаруу модели, ишкердикти модернизациялоону жана өзгөрүүлөрдү изилдөөдө комплекстүү кароого мүмкүнчүлүк берет. Ошондой эле, изилдөөдө алынган илимий натыйжаларды жүзөгө ашырууну келечекте Кыргызстандын тышкы экономикалык байланыштардын негизинде аймактык экономикалык көйгөйлөрүнүн теоретикалык маселелери менен ушул багыттагы дүйнөлүк тажрыйбаны пайдалануунун мүмкүнчүлүгү багытындагы ишканалардын экономикасын башкарууну тереңдетүүдөгү

инфраструктуранын өнүктүрүүгө багытталган инвестицияларды тартууда жана интеграциялык долбоорлорду ишке ашырууда колдонсо болот.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Бул диссертациялык иштеги Кыргызстандын тышкы экономикалык байланыштардын негизинде аймактык экономикалык көйгөйлөрүнүн теоретикалык маселелери менен ушул багыттагы дүйнөлүк тажрыйбаны изилдеп, ошондой эле аларды Кыргызстандын региондору үчүн пайдаланууну башкаруунун теоретикалык-методологиялык жана практикалык тажрыйбасы аныкталды жана ишканалардын экономикасынын башкарууну натыйжалуулугун аныктоочу индикаторлорунун экономикалык-математикалык модели иштелип чыгылды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы. Коргоого алып чыгып жаткан негизги тыянактар эл аралык, республикалык илимий-практикалык конференцияларда жана семинарларда талкууланган.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Диссертациянын негизги мазмуну, теориялык тыянактары жана илимий-практикалык сунуштары изилдөөчүнүн 14 макалаларында жарыяланган. Алардын арасында Кыргыз Республикасынын Жогорку Аттестациялык Комиссиясы тарабынан сунушталган илимий журналдарга жарыяланган макалалар, Россиядагы илимий цитаталарга ээ болгон журналдарда жарык көргөн жана ушундай эле башка илимий журналдарга жарыяланган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертация кириш сөздү, үч бапты, корутундуну жана пайдаланылган адабияттардын тизмесин камтыйт.

ИШТИН НЕГИЗГИ СТРУКТУРАСЫ

Киришүүдө диссертациянын темасынын максаты жана изилдөө багыты, иштин актуалдуулугу жана түзүлүшү аныкталган.

Биринчи бап “Кыргызстандын тышкы экономикалык байланыштардын жана алакалашуунун илимий методологиялык негиздери жана алардын мамлекеттин экономикалык өнүгүүсүндөгү мүмкүнчүлүктөрү жана чектери” деп аталып анда дүйнөлүк экономикалык ааламдашуу жана алакалашуунун методологиялык негиздери, алар жонундо илимпоздордун ой-пикири жана коз-карашы, Кыргызстандын тышкы экономикалык байланыштардын жана алакалашуунун алкагында Орто Азия өлкөлөрүнүн экономикалык мамилелеринин негизги багыттары жана Шанхай биримдигинин Кыргыз экономикасындагы орду, алгылыктуу жана көйгөйлүү жактары каралган.

Азыркы эгемендүү көз карандысыз мамлекеттердин географиялык абалы, рыноктук мамилелеринин жакындыгы, бири-бирине болгон саясий кызыкчылыктарынын төп келүүсү сыяктуу жалпылыктарга ылайык ортобуздагы экономикалык ишкер байланыштарыбызды кайра калыбына келтиришибиз зарыл. Бүгүнкү дүйнөлөштүрүүнүн жана ааламдашуунун шартында ар кимибиз өзүбүздү тышкы байланыштардан таптакыр ажыратып үзүп салып, жеке өнүгүп өсүп кетebиз деген ой жүгүртүү өтө катачылык болот. Бул багыттан алып караганда Кыргызстан үчүн жакынкы кошуналарыбыз менен катар башка мамлекеттер менен өнөктөш болуу албетте, бизге керектуу багыт. Андыктан, экономикалык алдынкы мамлекеттердин рыноктук экономика шартындагы болуп көрбөгөндөй ыкчам өнүгүп өсүшүнүн сабактарын үйрөнүү, ири инвестиция булактарын тартуу зарылдыгынан жаралып отургандыгын түшүнгөнүбүз оң болот. Азыркы учурдун эң маанилүү өзгөчө белгиси адамдардын чарбалык иштерине байланышкан бардык аракеттердин ааламдашуусу болуп калды. Илимий-техникалык прогресстин дүркүрөп өсүшү, социалисттик блоктун кыйрашынан улам жаңы мамлекеттердин дүйнөлүк экономиканын тутумуна аралашышы жана жаңы өнөр жайлуу өлкөлөрдүн мүмкүнчүлүктөрүнүн өнүгүшү, кедей өлкөлөрдүн дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүнө болгон каржылык көзкарандылыгы ушул тутумдун өз ара бардык байланыштарынын өрчүшүнө алып келди, ал эми уламдан - улам көбөйүп бараткан коопсуздукту камсыздоонун экологиялык кеңири көйгөйлөрү менен милдеттери – алардын чечилиши үчүн бардык

аракеттер менен көрөңгөлөрдү дагы да көбүрөөк бириктирүү муктаждыгына алып келди. Натыйжада дүйнө кыйла бирдиктүү абалга, ал эми экономикалык аракеттер – улам бийик ааламдашууга такалды. Дүйнөлүк экономикада пайда болгон бүгүнкү күндөгү көптөгөн көрүнүштөрдү экономикалык ааламдашуу менен байланыштырып келишет: ирилешкен трансулуттук корпорацияларды да, экономиканын аймакташуусун да, дүйнөлүк сооданын чапчандашын (интенсификацияланышын) да, жакындашуу (конвергенция) көрүнүшүн да, а түгүл каржылык өз ара тыкыс байланышты да ушул көрүнүшкө такашат.

Атаандаштыктын бирдиктүү шарты болбосо, өнөр жай жана айыл чарба товарлары үчүн бирдиктүү рынок иштей албайт. Бул бардыгы үчүн жалпы рыноктогу бирдей мүмкүнчүлүктү түзүүнүн жана жеке же мамлекеттик сектордун же мамлекеттин кийлигишүүсүнүн натыйжасында атаандаштыктын бузулушун токтотуунун бирден-бир жолу. Ошону үчүн Кызматташтыктын милдеттеринин бири, бирдиктүү рыноктогу эркин атаандаштыкты Келишимге киргизилген негизги эрежелерге ылайык коргоочу тутумду түзүү болуп саналат. Ошондой тутумдун бири Европа биримдиги(ЕБ). Эгер, 1996-жылга карата ЕБнын бирдиктүү ички рынокко өтүшү ошондо эле Батыш Европада 300 миңден 2021 жылы 900 миңге чейинки жаңы жумушчу орунун түзүүгө көмөк болуп, жан башына болгон орточо кирешенин деңгээлин 1,1 пайыздан – 1,5 пайызга көтөрүп, инфляцияны 1,15 пайызга төмөндөтүп, өнөр жай экспортун 20 – 30 пайызга көбөйтүп, ЕБнын ар башка өлкөлөрүндөгү ички баалардын ажырымын товарлар боюнча – 22,5тен 19,6 га жана тейлөөлөр боюнча – 33,7ден 28,6 га түшүрүп жана ЕБдан капиталдын эл аралык алып чыгуусун 1996-жылдагы 28 пайыздан – 2021 мжылы 44 пайызга жеткирген болсо, анда “евронун” киргизилиши көптөгөн кошумча макроэкономикалык артыкчылыктарды берээри айдан ачык эле.

Таблица 1.1 - Европа Биримдигинин мүчө-өлкөлөрүнүн 2021 жылдын 1 январына өнүгүүсүнүн негизги экономикалык өрсөткүчтөрү, % менен.

Өлкөлөр тобу	ЕБнын калкындагы үлүшү	ЕБнын ИДПсындагы үлүшү	ЕБнын бюджетиндеги үлүшү
ЕБнын бюджетинин негизги төлөөчүлөрү	23,94	32,24	33,65
ЕБнын бюджетине орточо деңгээлдеги салым төлөөчү өлкөлөрү	38,65	49,13	46,59
ЕБнын фондусунан орточо деңгээлде колдоо алуучу ЕБнын-15 мүчө-өлкөлөрү	13,25	11,94	12,63
ЕБнын фондусунан жогорку деңгээлде колдоо алуучу ЕБнын-15 мүчө-өлкөлөрү	2,25	1,58	1,79
ЕБнын фондусунан орточо деңгээлде колдоо алууга далалаттуу жаңы мүчөлөрү	4,42	1,42	1,54
ЕБнын фондусунан жогорку деңгээлде колдоо алууга далалаттуу жаңы мүчөлөрү	17,49	3,70	3,80

Булагы: www.ertport.ru Мировая экономика, 2021

Эл аралык алакалашуу, анын аймактык өзгөчөлүктөрү жана карама-каршылыктары, социалдык-экономикалык таасири жөнүндөгү маселелерге ата мекендик жана чет элдик

адабияттарда да кыйла маанилүү орун берилет. Көпчүлүк илимий иштерде алакалашууну белгилүү аймактардагы түзүлгөн шарттарга жараша эл аралык мамиленин учурдагы көрүнүшү катары баалашат. Ошол эле учурда алакалашуунун жүрүшүнүн дүйнөлүк масштабдагы үлгүлөштүрүү маселелерине, алардын натыйжалуулугун жана карама-каршылыктарын изилдөөгө, алакалашуунун рыноктук жана саясий башталыштарынын көйгөйлөрүнө салыштырмалуу анча көңүл бурулбай келет.

Экинчи бап “Кыргызстандын тышкы экономикалык байланыштардын жана алакалашуунун илимий методологиялык негиздери жана алардын мамлекеттин экономикалык өнүгүүсүндөгү мүмкүнчүлүктөрү жана чектери” деген ат менен тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн негизинде Жалал-Абад облусунун ишканаларынын уюштуруунун жана иш алып баруунун экономикалык көрсөткүчтөрүнүн учурдагы абалы жана аларды талдоо, тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн алкагында суу ресурстарын пайдалануунун экономикалык-уюштуруу жагдайлары жана аларды натыйжалуу пайдалануу багытын экономикалык башкаруу системасын жогорулатуу, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Жалал-Абад облусунун Аксы районунун ичкен сууну пайдалануучу чарбасынын мисалында долбоордук экономикалык башкаруу ыкмаларынын жардамы менен келерки мезгилге божомолдоо каралган.

Учурда тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн негизинде Жалал-Абад облусунун экономикасынын бардык секторлорунда жаныча рыноктук мамилелер тийиштүү деңгээлде орнотулган жана практикада кеңири колдонулуп келе жатат. Ошондой болсо дагы биздин оюбузча тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн негизинде Жалал-Абад облусунун ишканаларынын рынок мамилелеринин тереңдиги жана массалык түрдө колдонулушунда кээ бир маселелер бар. Мисалы рынок сунуш жана талаптын баланстуулугун талап кылат, башкача айтканда өндүрүлүп жаткан товарлар жана кызматтар рыноктогу талаптарга жооп бериш керек. Бирок мындай баланскка жетүү үчүн бир топ жылдар бар, алардын эң негизгилери биздин оюбузча эки багытта болуш керек. Биринчиден суроо-талапты билүү үчүн аларды терең изилдеш керек. Бул илимде маркетингдик изилдөө аркылуу жүргүзүлөт, башкача айтканда товарды жана кызматтарды чыгаруудан мурун суроо-талаптардын көлөмүн, багытын, кете турган каражаттарды алдын ала эсептеп жана башка жолдор менен аныкталат. Мындай көп эмгекти талап кылганына карабастан азырынча рынокту ишенимдүү жолдордон болуп эсептелет.

Экинчи жактан тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн негизинде Жалал-Абад облусунун ишканаларынын тийиштүү балансты камсыз кылууда товарларды жана кызматтарды керектөөлөрдүн суроо талаптарына дал келе турган товарларды жана кызматтарды жасоо. Бул деген суроо талаптардын келечектеги тенденцияларын алдын ала билүү. Мунун өзү товарлардын сапаты, алардын практикада колдонулушунун ыңгайлуулугу жана эң негизгиси болуп алардын баалары менен байланышкан. Кептин бардыгы товар өндүрүүчүлөр жактан керектөөчүлөрдүн купулуна толо турган сапаттуу товарларды чыгаруу болуп эсептелет. тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн негизинде Жалал-Абад облусунун ишканаларынын пайда болушу негизинен өлкөдө рынок мамилелерине өтүүдөгү жүргүзүлгөн реформаларга байланыштуу. Өзгөчө айыл чарбада, соодада, үй тиричилик кызматында, транспортто, коомдук тамактанууда жана башка чөйрөлөрдө. Ишкердүүлүктүн структурасы, алардын ичинен ишкердиктин ишмердүүлүгү калыптанып, учурда системалык түрдө ар бир сектордун өзгөчөлүктөрүнө ылайык ишканалардын тобун айтсак болот. Муну таблица менен да көрсөтүүгө болот (2.1-таблица).

Таблица 2.1 -Тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн негизинде башка мамлекеттер менен соода-сатык мамилелер менен иштешкен Жалал-Абад облусунун ишканаларынын экономикалык ишмердиктин түрлөрү боюнча саны

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Айыл чарба, токой чарба жана балык уулоочулук	392	419	497	456	468	472
-анын ичинен чакан ишканалар:	366	391	470	429	443	446
Өнөр жай	2100	2081	2020	2113	2223	2280
-анын ичинен чакан ишканалар:	1947	1901	1867	1960	2080	2098
Иштетүү өндүрүшү	1608	1587	1547	1624	1686	1691
-анын ичинен чакан ишканалар:	1480	1447	1421	1500	1570	1580
Электрэнергия, газ, буу жана кондицияланган аба менен камсыздоо (жабдуу)	41	42	40	38	33	30
-анын ичинен чакан ишканалар:	35	35	35	33	31	28
Курулуш	1294	1310	1343	1321	1497	1516
-анын ичинен чакан ишканалар:	1242	1254	1189	1277	1448	1480
Транспорт ишмердиги жана жүктөрдү сактоо	592	590	643	732	764	780
-анын ичинен чакан ишканалар:	598	539	598	683	722	740
Мейманканалар менен ресторандар ишмердиги	215	218	224	245	246	252
-анын ичинен чакан ишканалар:	190	200	196	212	210	215
Маалымат жана байланыш	529	548	501	505	560	590
-анын ичинен чакан ишканалар:	470	494	445	467	525	550

Маалымат булагы: Автордун эсеби менен диссертациялык материалдардан.

Чакан ишканаларды инвестициялоо региондордогу инвестициялык жагымдуулуктан жана климаттан да көз каранды. Чындыгында регионалдык инвестициялык чөйрө жер жерлерде инвестиция тартуу климаттарына да жараша болот. Тактап айтканда ар бир территориянын инвестициялык потенциалы болот. Ал потенциал негизинен жер жана суу ресурстары, тоо-кен байлыктарынын запастары, инфраструктуранын абалы, бизнести алып баруучу адистердин квалификациясы жана жөндөмдүүлүгүнө жараша болот. Төмөнкү таблицада чакан ишканаларга тике чет өлкөлүк инвестициялардын аймактар боюнча түшүүсү чагылдырылат (таблица 2.8).

Таблица 2.8 - Тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн негизинде башка мамлекеттер менен соода-сатык мамилелер менен иштешкен Жалал-Абад облусунун ишканаларынын инвестицияны аймактар боюнча түшүүсү (тыс.долл.)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Токтогул району	2,6	56,5	11,6	6,7	4,4	6,0
чакан ишканалар	2,6	56,5	11,6	1,0	1,6	2,0
Ноокен району	45,6	7,1	7,9	27,6	16,8	16,2
чакан ишканалар	45,6	7,1	7,9	27,6	13,7	12,4
Аксы району	1,2	1,6	1,6	5,1	3,2	4,0
чакан ишканалар	1,1	0,4	0,3	4,6	2,5	2,1
Чаткал району	0,2	0,3	0,1	0,2	0,0	1,2
чакан ишканалар	0,2	0,3	0,1	0,2	0,0	1,2
Ала-Бука району	4,0	13,1	7,6	19,4	2,9	6,3

чакан ишканалар	4,0	13,1	7,6	18,7	1,9	4,0
Базар-Коргон району	-	2,3	10,2	2,2	34,4	6,8
чакан ишканалар	-	2,3	1,6	2,2	34,4	6,8
Сузак району	16,0	33,7	71,7	17,4	4,6	8,2
чакан ишканалар	14,9	32,4	0,5	15,2	1,2	4,4
Токтогул шаары Уч-Терек шаарчасы менен	-	0,1	0,0	0,0	0,6	5,1
чакан ишканалар	-	0,1	0,0	0,0	0,6	5,1

Маалымат булагы: Кыргыз Республикасынын улуттук статистика комитети.

Жалпысынан айтканда Жалал-Абад облусу аймагына кирген жер ресурстарын иштеткен ишканалардын пайдалуулугу алардын финансылык көрсөткүчтөрү менен аныкталат. Төмөндө экономикалык ишмердиктин түрлөрү боюнча жер ресурстарын иштеткен ишканалардын продукцияларын сатуудан түшкөн каражат (таблица 2.10).

Таблица 2.10 – Тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн негизинде башка мамлекеттер менен соода-сатык мамилелер менен иштешкен Жалал-Абад облусунун ишканаларынын продукцияларын сатуудан түшкөн каражат (экономикалык секторлор боюнча), тыс.сом

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Айыл чарба, токой чарба жана балык уулоочулук чакан ишканалар	845,3	1324,6	1794,6	2760,3	2565,1	2445,6
Өнөр жай - бардыгы чакан ишканалар анын ичинде:	23561,2	27619,7	31476,7	33886,9	36136,9	38434,4
Пайдалуу кендерди казуу чакан ишканалар	11515,0	12252,7	13411,1	14896,2	18368,3	19699,3
Иштетүү өндүрүшү чакан ишканалар	1113,9	1426,1	2125,8	2299,7	2917,0	2998,7
Электр энергия, газ, буу жана кондицияланган аба менен камсыздоо (жабдуу) чакан ишканалар	624,3	800,2	998,4	1330,1	2045,7	2117,6
Иштетүү өндүрүшү чакан ишканалар	21437,4	24985,8	27976,6	30264,0	32070,6	34186,6
Электр энергия, газ, буу жана кондицияланган аба менен камсыздоо (жабдуу) чакан ишканалар	10369,8	10942,7	11792,9	12933,6	15653,9	16884,7
Электр энергия, газ, буу жана кондицияланган аба менен камсыздоо (жабдуу) чакан ишканалар	686,4	889,2	1004,0	889,0	630,9	701,4
Суу менен жабдуу, тазалоо, калдыктарды иштетүү жана кайра пайдалануучу чийки затты алуу чакан ишканалар	253,1	327,8	355,9	378,2	396,5	412,5
Суу менен жабдуу, тазалоо, калдыктарды иштетүү жана кайра пайдалануучу чийки затты алуу чакан ишканалар	323,4	318,5	370,4	434,2	518,4	547,7
Курулуш чакан ишканалар	267,8	182,0	263,9	254,3	272,2	284,5
Курулуш чакан ишканалар	11732,1	12405,5	23531,9	16156,2	15310,4	14663,5
Дүң жана чекене соода: автомобилдерди жана мотоциклдерди оңдоо чакан ишканалар	7038,4	7895,7	8540,2	11360,8	10671,3	10554,3
Дүң жана чекене соода: автомобилдерди жана мотоциклдерди оңдоо чакан ишканалар	6057,8	6864,6	9619,8	9714,9	11035,3	12994,5
Транспорт ишмердиги жана жүктөрдү сактоо чакан ишканалар	3758,8	4400,0	6498,0	6244,7	7117,7	8763,4
Транспорт ишмердиги жана жүктөрдү сактоо чакан ишканалар	1664,4	1728,6	2040,2	2573,6	2748,4	2876,9
Мейманканалар менен ресторандар ишмердиги	779,9	785,4	1533,6	1769,6	1793,9	1842,3
Мейманканалар менен ресторандар ишмердиги	279,3	344,6	584,7	615,4	847,5	968,5

чакан ишканалар	130,7	222,4	249,4	258,4	264,0	310,4
Маалымат жана байланыш	1645,8	1807,3	1857,1	2015,8	2161,6	2258,3
чакан ишканалар	799,3	935,0	842,4	1015,8	1150,0	1124,0

Маалымат булагы: Кыргыз Республикасынын улуттук статистикалык комитети.

Жогоруда таблица көрсөткөндөй жер ресурстарын иштеткен ишканалардын ишмердүүлүгүндө экономиканын бардык тармактарында тийиштүү деңгээлде өсүш бар. Мунун өзү жер ресурстарын иштеткен ишканалардын керектүү экендигин жана алардын дүң продукциясын өндүрүүдөгү салымы өсүп бараткандыгын билдирет.

Башка жактан караганда тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн негизинде башка мамлекеттер менен соода-сатык мамилелер менен иштешкен Жалал-Абад облусунун ишканаларынын ишмердүүлүгү көп учурда тобокелчиликке дуушар болот да, алардын өмүр сүрүшү, башкача айтканда турмуш цикли башкаларга караганда кыска болуу тенденциясы байкалат. Бул көрүнүштү табигый нерсе катары көрсө да болот, себеби жер ресурстарын иштеткен ишканалар бир жагынан түптөлүп натыйжалуулугу ашса, орто бизнеске өтүү шарттары түзүлөт. Экинчиден, эгерде ишканалардын иши жүрбөй калса, алардын жарылуусуна же болбосо башка бир структураларга кошулуусуна жол ачылат. Мындай көрүнүш өзгөчө тобокелчилик рамкалары бар мындай чектөөлөргө ылайык жер ресурстарын иштеткен ишканалардын жабылышы же профилинин өзгөрүшү орто же чоң бизнестерге караганда жеңилерээк болот. Ошондуктан чакан бизнести көпчүлүк мезгилде ишкемдүү жана ар кандай өзгөрүүлөргү адаптивдүү деп да айтышат.

Ошентип тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн негизинде башка мамлекеттер менен соода-сатык мамилелер менен иштешкен Жалал-Абад облусунун ишканаларынын финансы маселелерин талдоонун жыйынтыгы – алардын пайда алуусунда (таблица 2.12).

Таблица 2.12 – Тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн негизинде башка мамлекеттер менен соода-сатык мамилелер менен иштешкен Жалал-Абад облусунун ишканаларынын пайдасынын экономикалык ишмердиктин түрлөрү боюнча суммасы, мин сом.

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Айыл чарба, токой чарба жана балык уулоочулук	112,6	242,8	242,9	458,4	374,1	358,3
чакан ишканалар	62,4	148,2	149,7	297,4	230,9	224,1
Өнөр жай - бардыгы	1628,8	1902,6	2325,3	3362,2	2727,5	2698,0
чакан ишканалар	840,3	1007,6	1128,0	1342,2	1486,7	1410,5
анын ичинде:						
Пайдалуу кендерди казуу	124,9	158,5	278,4	314,4	331,3	301,8
чакан ишканалар	59,6	93,0	74,6	130,6	192,0	187,3
Иштетүү өндүрүшү	1450,0	1666,9	2004,1	3012,2	2338,0	2531,0
чакан ишканалар	733,1	874,3	1021,4	1179,6	1261,7	1467,6
Электр энергия, газ, буу жана кондицияланган аба менен камсыздоо (жабдуу)	27,2	41,3	30,3	15,6	24,6	15,3
чакан ишканалар	22,6	27,6	21,5	15,5	24,6	12,0
Суу менен жабдуу, тазалоо, калдыктарды иштетүү жана кайра пайдалануучу чийки затты алуу	26,7	35,9	12,5	19,9	33,5	15,4
чакан ишканалар	24,9	12,7	10,4	16,5	8,4	5,7

Курулуш чакан ишканалар	1149,4 733,5	921,1 514,4	958,1 562,3	2089,0 847,9	1341,2 820,8	841,6 501,8
Дүң жана чекене соода: автомобилдерди жана мотоциклдерди оңдоо чакан ишканалар	2345,5	2857,5	3148,1	4070,0	3616,8	3245,9
Транспорт ишмердиги жана жүктөрдү сактоо чакан ишканалар	1519,4	1977,8	2162,2	2829,4	2614,4	2115,5
Мейманканалар менен ресторандар ишмердиги чакан ишканалар	272,9	207,4	246,4	384,3	370,8	298,6
Мейманканалар менен ресторандар ишмердиги чакан ишканалар	112,6	114,1	122,2	209,4	168,0	142,8
Мейманканалар менен ресторандар ишмердиги чакан ишканалар	23,8	56,2	51,2	46,0	76,3	70,5
Маалымат жана байланыш чакан ишканалар	12,7	45,6	17,2	25,6	28,8	21,4
Маалымат жана байланыш чакан ишканалар	323,4	307,7	326,8	296,8	428,2	348,9
Маалымат жана байланыш чакан ишканалар	226,0	142,7	124,0	159,8	253,3	189,7

Маалымат булагы: Кыргыз Республикасынын улуттук статистикалык комитети.

Таблица көрсөткөндөй абсолюттук пайданы көп алгандардын арасында дүң жана чекене соода, өнөр жай, курулуш, айыл чарба кирет. Бул тармактарда райданын туруктуу өсүшү байкалат. Ушул эле учурда пайданын көрсөткүчтөрү ар түрдүү көз каранды. Алардын ичинен өндүрүшкө же инфраструктурага байланышпаган факторлор да арбын. Мисалы, рынок конъюктурасынын өзгөрүшү суроо-талаптын катышына да таасир берет да баалардын абалына түздөн-түз таасирин көрсөтөт. Жаратылыштагы кескин өзгөрүүлөр дагы (суу каптоо, кургакчылык, жаанчылдык, суук, ысык) ушул багытта таасирин берет. Демек пайда көрсөткүчүндө белгисиздик факторлордун үлүшү чоң орун алган. Ошондуктан пайданын көрсөткүчтөрү кокустук кубулуштарды да чагылдырат жана пайда жалпысынан эффенктивдүүлүктүн бийик көрсөткүчтөрүнө карабастан ал объективдүүлүктү кандайдыр бир деңгээлде касыз кыла албайт.

“Кыргыз Республикасынын тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн алкагында Жалал-Абад облусунун аймагына кирген энергетика тармактарынын экономикалык субъекттеринин абалын жана алардагы өнүгүүсүн изилдөөнүн теориялык жана уюштуруучулук-усулдук негиздери, аларды өнүктүрүүнүн тенденциялары жана өзгөчөлүктөрү” деп аталган жумуштун акыркы бапында Кыргыз Республикасындагы тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн алкагында Жалал-Абад облусунун аймагына кирген энергетика тармагынын өнүгүүсүнүн негизги тенденциялары жана алардын экономикалык башкарууну уюштуруунун абалына тийгизген таасири жана Кыргыз Республикасынын тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн алкагында Жалал-Абад облусунун аймагына кирген экономикалык субъекттеринин соода-экономикалык өз ара кызматташууну өркүндөтүүнүн милдеттери жана механизмдери каралган.

Жүргүзүлгөн изилдөөлөр экономиканын артыкчылыктуу тармактары катализациялоочу элементтер, экономикалык өз ара мамилелердин потенциалдуу кубаттуулуктары катары экономиканын калган тармактарын жана коомдун социалдык чөйрөсүн өнүгүүнүн жогорураак тепкичине тартуусу керек экендигин көрсөтөт. Дал ушул жагдай экономикадагы артыкчылыктарды тандоонун негизги критерийи катары болуусу керек, анткени Кыргыз Республикасынын экономикасынын отун-энергетика секторун артыкчылыктардын доминантасына кошуу керек. Бул тыянак ата-мекендик экономиканын артыкчылыктуу тармактарынын маселелерин практикалык ишке ашыруу кандай гана болбосун энергетиканы тиешеси бар экендигине негизделген. Башка сөз менен айтканда, энергетикалык көйгөйдү чечүү башка тармактардын натыйжалуу өсүүсүнүн катализатору болуп калат. Жогоруда айтылган көз карашты Кыргыз Республикасынын энергетика тармагынын терс абалынын түпкү себептери жана белгилерине талдоо жүргүзүшкөн жана алар жөнүндө тыянак чыгарышкан эксперттер да бөлүшүшөт. Алардын ою боюнча Кыргыз Республикасынын экономикалык өнүгүүсүнүн негизги артыкчылыгы болуп

республиканын экономикасынын отун-энергетика секторундагы инновациялык-инвестициялык жараян калуусу керек. Жекече алганда алар биздин республика өтө бай жана арзан, ошол эле учурда болгону 10%ы гана өздөштүрүлгөн суу-энергетикалык ресурстарга ээ (потенциалы – жылына 142 млрд. кВт/саат), нефть менен газды өндүрүүнүн анча чоң эмес көлөмдөрү жана көмүрдүн өздөштүрүлө элек олуттуу камдоосунун (6,7 млрд.т.) бар экендиги менен мүнөздөлөөрүн белгилешет. Суу-энергетика ресурстары менен камсыз болуусунун жогору деңгээли республиканын энергетика комплексинин бат өнүгүүсү үчүн жагымдуу өбөлгөлөрдү түздү. Аталган комплекс өткөн кылымдын 80-жылдарынын башынан баштап Орто Азия аймагындагы суу энергетикасынын ири өндүрүүчүсү болуп, Борбордук Азиянын Бириккен энерготутумуна иштелип чыгылган электр энергиясынын 50%дан ашуунун берип жатты.

Диссертациялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, акыркы бир нече жылдар ичинде энергоресурстарды өндүрүү боюнча абал төмөнкү мүнөзгө ээ (3.1-таблица).

3.1-таблица – Кыргыз Республикасында энергоресурстардын негизги түрлөрүн өндүрүү

Ресурстардын түрлөрү	Чен бирд.	2013-ж.	2015-ж.	2016-ж.	2017-ж.	2018-ж.	2019-ж.	2020-ж.
1. Электр энергиясы	млн. квт/саат	14523,2	15158,0	15168,3	14011,4	14371,5	13016,6	13054,5
2. Жылуулук энергиясы	Миң Гкал	2933,4	3190,4	3102,4	2875,9	3181,9	2937,6	2620,1
3. Чийки нефть, анын ичинде	Миң тонна	70,9	89,9	78,9	83,5	82,0	107,1	140,4
3.1. Мотор күйүүчү майы (бензин)	Миң тонна	9,8	15,0	10,5	9,0	65,2	115,1	164,8
3.2. Дизель күйүүчү майы (газойли)	Миң тонна	31,3	28,4	30,5	27,2	30,1	56,1	94,0
3.3. Мазут	Миң т.	42,1	43,7	39,2	41,4	51,5	136,0	48,3
4. Жаратылыш газы	Миң м ³	19,4	26,6	28,5	32,5	32,5	31,6	28,9
5. Көмүр жана лигнит	Миң тонна	321,3	830,7	1163,9	1407,9	1812,0	1928,7	1802,0

Автор тарабынан КРнын УСК нын материалдары боюнча аткарылды

3.1-таблицанын маалыматтары акыркы жылдарда электр энергиясын чыгаруунун төмөндөө тенденциясы байкалганын көрсөтүүдө. Ошондой эле электр энергиясын 2020-жылда өндүрүү (13054,5 млн. квт/саат) 2013-жылдын деңгээлине (14523,2 млн. квт/саат) жетпегендигин да белгилей кетүү керек. Ушуга окшош эле тенденция жылуулук энергиясын иштеп чыгууда да байкалат. Акыркы жылдарда нефтти өндүрүү жана кайра иштетүү жогорулаган. Чийки нефтти алуу 2020-жылы 2013-жылга салыштырмалуу 200% га көбөйүп, 140,4 миң тоннаны түздү. Жаратылыш газын алуу 2020-жылда 28,9 миң м³ ду түздү. Акыркы жылдарда төмөндөө тенденциясы байкалганы менен, 2013-жылга салыштырмалуу жаратылыш газы 2013-жылга салыштырмалуу 150%га көп болду.

Көмүрдү казып алууда да ушундай эле тенденция байкалат. Аталган мезгил ичинде 560,8% га көп көмүр казып алынган. Жогорудагы маалыматтарга кошумча болуп республиканын өндүрүлгөн электр энергиясын коом тарабынан керектөөсүн мүнөздөгөн электробалансы саналат.

3.2-таблица – Кыргыз Республикасынын электробалансы (млн. кВт/саат)

Көрсөткүчтөр	2015-ж.	2016-ж.	2017-ж.	2018-ж.	2019-ж.	2020-ж.
Өндүрүлгөн электр	15158,0	15168,3	14011,4	14571,5	13016,6	13054,5

энергиясы						
Чет өлкөдөн алынган	6,6	-	29,6	334,29	547.3	133,2
Керектелген электр энергиясы	12370,4	13579,8	13665,8	14833,29	13158,4	13155,7
Өнөр жайы	4898,6	5599,4	5905,3	7292,7	6744.6	6711,9
Айыл чарбасы	2138,8	2467,6	2551,6	2565.39	2148.1	2119.3
Транспорт	57,8	56,3	51,0	58,6	60.2	62.3
Курулуш	65,5	77,2	81,0	97,8	102.3	108.9
Социалдык чөйрө	2135,2	2137,0	2235,5	2187,3	2028.1	2114.7
Жалпы жоготуулар	3074,5	3242,3	2841,3	2631,6	2075.1	2038.6
Чет өлкөгө чыгарылганы	2794,2	1588,5	375,2	72,5	405,5	32.0

Автор тарабынан КРнын УСК нын материалдары боюнча аткарылды

Электр энергиясын пайдалуу жөнөтүүнүн түзүмүн талдоо электр энергиясын негизги керектөөчүсү болуп өнөр жайы саналаарын көрсөттү, анын керектөө деңгээли 50,0%га чейин жетүүдө, айыл чарбасы 17,0% га жакын, социалдык чөйрө 16,0% га чейин керектейт. Жалпы жоготуулардын деңгээли чоң болуп жатат, ал кээде электр энергиясын керектөөнүн жалпы көлөмүнүн 29% на чейин жетүүдө. 2020-жылда жалпы жоготуулардын деңгээли 15,32% ды түздү. Биздин экономиканын либералдашуусунун башында калк жалпы пайдалуу жөнөтүүнүн 63,0%ын керектеп жаткандыгын тактап көрсөтүү керек (90-жылдардын башында мындай керектөө 16% болгон). Өнөр жайы, айыл чарба жана коммерциялык керектөөчүлөр 90-жылдардагы 65%га караганда бул мезгилде 25,0% ды керектешкен, бюджеттик керектөөчүлөр 90-жылдардын башындагы 19,0% га караганда 11,9% ды керектешти.

Тыянак

Кыргызстандын тышкы экономикалык байланыштардын негизинде аймактык экономикалык көйгөйлөрүнүн теоретикалык маселелери менен ушул багыттагы дүйнөлүк тажрыйбаны изилдөө, ошондой эле аларды Кыргызстандын региондору үчүн пайдалануунун мүмкүнчүлүгү изилдеп туруп, төмөнкү жыйынтыкка келдик:

1. Кыргызстандын тышкы экономикалык байланыштардын негизинде аймактык экономикалык көйгөйлөрүнүн теоретикалык жактан жеткиликтүү иштелип чыкпагандыгын эске ала туруп, алардын региондордун социалдык деңгээлин көтөрүү багытында изилденип, жыйынтыгында азыркы, ааламдашуунун өлкөлөргө тийгизген таасиринин күчөп бараткан шарттарында, өлкөнүн экономикалык өнүгүшүнүн келечегине, туруктуу атаандаштыкты түзүүгө, улуттук коопсуздукту камсыз кылууга карата жаңыча ой жүгүртүү менен кароо муктаждыгы жаралып отурат. Азыркы жаралган КОВИД-19 шартында экономикалык кризис транзиттик экономикалуу өлкөлөрдүн, аларга Борбордук Азия өлкөлөрү да кирет, өнүгүү жолундагы көйгөйлөрүн курчутту. Азыркы учурдагы, өлкөнүн экономикалык атаандаштык мүмкүнчүлүгү, анын экономикасынын инновациялык деңгээлинин камсыздыгына көз каранды болуп турган шарттар, транзиттик өлкөлөрдүн алдына инновациялык экономиканы түзүүдөгү татаал милдеттерди койду, анын ийгиликтүү чечилиши Борбордук Азия өлкөлөрүндөгү алакалашуунун, экономикалык өнөктөштүктүн артыкчылыктарын орду менен пайдаланууну талап кылат;

2. Азыркы эгемендүү көз карандысыз мамлекеттердин географиялык абалы, рыноктук мамилелеринин жакындыгы, бири-бирине болгон саясий кызыкчылыктарынын төп келүүсү сыяктуу жалпылыктарга ылайык ортобуздагы экономикалык ишкер байланыштарыбызды кайра калыбына келтиришибиз зарыл. Бүгүнкү дүйнөлөштүрүүнүн

жана ааламдашуунун шартында ар кимибиз өзүбүздү тышкы байланыштардан таптакыр ажыратып үзүп салып, жеке өнүгүп өсүп кетебиз деген ой жүгүртүү өтө катачылык болот. Бул багыттан алып караганда Кыргызстан үчүн жакынкы кошуналарыбыз менен катар башка мамлекеттер менен өнөктөш болуу албетте, бизге керектуу багыт. Андыктан, экономикалык алдынкы мамлекеттердин рыноктук экономика шартындагы болуп көрбөгөндөй ыкчам өнүгүп өсүшүнүн сабактарын үйрөнүү, ири инвестиция булактарын тартуу зарылдыгынан жаралып отургандыгын түшүнгөнүбүз оң болот. Азыркы учурдун эң маанилүү өзгөчө белгиси адамдардын чарбалык иштерине байланышкан бардык аракеттердин ааламдашуусу болуп калды;

3.Биздин диссертациялык жумуштун жыйынтыгы айтып тургандай, ааламдашуу термини - тышкы экономикалык байланыштардын негизинде аймактык экономикалык көйгөйлөрүнүн жана чыгарган айрым продуктыларынын рынокторунун аралашып туташуусу ааламдашуунун мазмуунун түзөт деп эсептеген жана ал экономикалык колдоочулукту жогото турган глобалдык рыноктун өнүгүшү менен байланышат. Бирок, ага болгон мамилелердин ар түрдүүлүгүнө карабастан, “ааламдашууну” түшүнүүдө, тышкы рыноктогу алып-сатуунун (операциялардын) жөнөкөй көбөйүшүн эмес, акыр аягында жалпы бирдиктүү рынокту түзүү, жаңы сапатка өтүү менен улуттук экономикалардын алакалашуусуна алып келе турган жалпы мамилени эсептесе туура болот;

4.Ааламдашууга байланышкан социалдык - саясий көйгөйлөрдүн курчушу, бир гана өнүгүп келаткан өлкөлөрдө эмес, бир караганда, эң ыңгайлуу шарттагы өнүккөн өлкөлөрдө да орун алып келатат. Өндүрүштүн түзүмүнүн өзгөрүшү жана массалык чыгарылган эмгек сыйымдуу товарлардын үчүнчү дүйнөгө карата жылышы, өнөр жайлуу өлкөлөрдүн салттуу тармактарына катуу тийди, ошонусу менен көптөгөн ишканалардын жабылышына жана жумушсуздуктун арбышына алып келди. Өндүрүштүн кыскаруу өзгөчөлүгү абдырап калган анклавтардын түзүлүшүнө, коомдун социалдык ажырымынын күчөшүн жаратты. Эмгектенүүнүн жаңы формалары да (кызматка жалдоонун жекече түргө өтүшү, убактылуу келишимдер) жана жумушчу күчүнүн рыногунун ааламдашуусу турукташууну бузуучу фактор болуп калды. Тыштан кирген арзан жумушчу күчтөрү өнүккөн өлкөлөрдүн эмгек рыногундагы атаандаштыкты күчөттү, ошонун өзү ал өлкөлөрдөгү этникалар аралык мамилелерди курчутту жана улуттук сезимди күчөттү;

5.Учурда тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн негизинде Жалал-Абад облусунун экономикасынын бардык секторлорунда жаныча рыноктук мамилелер тийиштүү деңгээлде орнотулган жана практикада кеңири колдонулуп келе жатат. Ошондой болсо дагы биздин оюбузча тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн негизинде Жалал-Абад облусунун ишканаларынын рынок мамилелеринин тереңдиги жана массалык түрдө колдонулушунда кээ бир маселелер бар. Мисалы рынок сунуш жана талаптын баланстуулугун талап кылат, башкача айтканда өндүрүлүп жаткан товарлар жана кызматтар рыноктогу талаптарга жооп бериш керек. Бирок мындай баланска жетүү үчүн бир топ жылдар бар, алардын эң негизгилери биздин оюбузча эки багытта болуш керек. Биринчиден суроо-талапты билүү үчүн аларды терең изилдеш керек. Бул илимде маркетингдик изилдөө аркылуу жүргүзүлөт, башкача айтканда товарды жана кызматтарды чыгаруудан мурун суроо-талаптардын көлөмүн, багытын, кете турган каражаттарды алдын ала эсептеп жана башка жолдор менен аныкталат. Мындай көп эмгекти талап кылганына карабастан азырынча рынокту ишенимдүү жолдордон болуп эсептелет. Экинчи жактан тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн негизинде Жалал-Абад облусунун ишканаларынын тийиштүү балансты камсыз кылууда товарларды жана кызматтарды керектөөлөрдүн суроо талаптарына дал келе турган товарларды жана кызматтарды жасоо. Бул деген суроо талаптардын келечектеги тенденцияларын алдын ала билүү. Мунун өзү товарлардын сапаты, алардын практикада колдонулушунун ыңгайлуулугу жана эң негизгиси болуп алардын баалары менен

байланышкан. Кептин бардыгы товар өндүрүүчүлөр жактан керектөөчүлөрдүн купулуна толо турган сапаттуу товарларды чыгаруу болуп эсептелет;

6. Диссертацияны жыйынтыктай туруп, белгилесек, диссертациялык жумушта келтирилген маалыматтарга ылайык тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн негизинде башка мамлекеттер менен соода-сатык мамилелер менен иштешкен Жалал-Абад облусунун ишканаларынын бизнесте рентабелдүүлүк менен иш жүргүзгөндөрдүн арасында дүң жана чекене сооданы, маалымат жана байланышты айтсак болот. Бул түшүнүктүү, себеби, мисалы соода чөйрөсү ортомчулук ишмердүүлүктү аткаруу менен салыштырмалуу аз каражат кетирип, пайданы алып келчү тармак. Сооданын дагы бир мүнөздөмөсү бул убакыт менен байланыштуу, кандай гана соода ишканасы болбосун ал тез айлантма жасап товарды чыгаруучулар менен керектөөчүлөрдүн байланышын түзсө, ошол чөйрө натыйжалуулукка ээ болот. Ал эми өндүрүш секторлорунда, мисалы айыл чарбада, курулушта, байланышта рентабелдүүлүктүн өлчөмү өндүрүш каражаттарынын көлөмүнө өндүрүлгөн продукцияны сатуу жана суроо-талапка да көз каранды. Биздин оюбузча бул жерде рыноктогу шарттарды изилдөөгө да кеңири көңүл буруш керек. Мисалы, ошол эле мейманканалардын терс рентабелдүүлүгү аларга болгон суроо маселелерин изилдөө бир топ кыйынчылыкка тургандыгы менен түшүндүрсө боло;

7. Жалал-Абад облусунун тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн алкагында Узбекистан менен чектешкен аймактардагы Узбекистан менен соода-сатык мамилелер менен иштешкен Жалал-Абад облусунун ишканаларынын ишмердүүлүгүн талдоодо регионалдык факторлор дагы чоң роль ойнойт. Мунун себеби ар кандай өндүрүш жана чарбачылык мүнөзгө ээ, себеби өндүрүштүн өзгөчө айыл чарбачынын мейкиндикте жайланышы аймактык табигый климаттык шарттарынан көп көз каранды. Табигый климаттык шарттар кээ бир дыйканчылыкта жана мал чарбасында атаандаштыкка туруштук бере турган артыкчылыкты же болбосо кемчилдикти да жаратышы мүмкүн. Мисалы, Чаткал районунда мал чарбасынын ар түрдүү жолдорун колдонууга ыңгайлуу шарттар бар. Ал эми Ноокен районунда багбанчылыкты, анын ичинен жаңгак жана мөмө жемиш өстүрүүгө жакшы шарт түзүлгөн. Эгерде туризм жана эс алуу жактарын алсак Аксы районунун Сары-Челек регионунун бул жактан потенциалы баарынан жогору турат;

8. Жалал-Абад облусунун тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн алкагында бизнес жетекчилеринен сурамжылоонун маалыматтары боюнча эл аралык ишмердиктин эсебинен канааттандырылып келаткан көрсөтүлгөн ишканалардын негизги керектөөлөрүнө төмөнкүлөр киргизилиши мүмкүн: 1). *өндүрүштүк ишканалар* үчүн – жаңы рынок менен продукцияларды өткөрүүнү өздөштүрүү муктаждыгы, учурдагы алдыңкы технологиялар менен жабдууларды тартуу, ошондой эле кийинки кайра иштетүү үчүн продукцияларды сатып алуу муктаждыгы; 2). *соода ишканалары* үчүн – ортомчулардын катарын аттап өтүп, жогорку сапаттагы товарларды жеткирүүчүлөрдү тикелей тартуу муктаждыгы; 3). *инновациялык ишканалар* үчүн – инновациялык иштеп чыгууларды жылдыруу муктаждыгы, ошондой эле инвесторлорду жана каржылык өнөктөштөрдү табуу муктаждыгы; 4). *тейлөө чөйрөсүнүн ишканалары* үчүн – өнөктөштүк тарамдарды түзүү, бренддерди жылдыруу, беделдик (имиджтик) колдоо;

9. Аймактык жана эл аралык рыноктордо кичи ишканалардын продукцияларынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу инновациялык продукцияларды чыгарууну көбөйтүү жолу менен жетишиши мүмкүн. Борбордук Азия өлкөлөрүнүн республикалар аралык кызматташуусунун инфраструктурасынын укуктук-ченемдик базасы тутумдуу, бардык деңгээлдеги тараптар менен макулдашуу болушу керек. Республикалар аралык экономикалык өз ара аракеттенүүнүн өнүгүшүн талдоо көрсөттү, ушул чөйрөдөгү башкаруунун бардык деңгээлдериндеги теңдештирилген мыйзамдык тутум али түзүлө элек. Республикалар аралык экономикалык кызматташуу жөнүндө, ушул чөйрөдөгү комплекстүү инфраструктураны түзүү жөнүндө негизги документтер жок. Экономиканын өсүшүнүн туруктуу темпи жаралып, алакалашуунун тереңдеп жаткан шарттарында

экономикалык, Илимий-техникалык, социалдык-маданияттык саясатты; түзүүнүн жана иштешинин тартибин, республикалар аралык кызматташуу боюнча жөнгө салуучу жана аткаруу органдарынын ыйгарым укуктарын, республикалар аралык программаларды ишке ашырууда мыйзамдарды колдонууну жөнгө салуунун тартибин караган мыйзамдар абадай керек болуп турат;

10. Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн стратегиясында ирригациялык тармактардын начарлыгынан айдоо аянтына жеткенче суунун 40% коромжу болору белгиленип, ирригацияны өнүктүрүү схемасын даярдоого 2,2 млн доллар каралган. Андан тышкары, ар жылы 10 миң гектар жерге суу чыгарып, жаңы өздөштүрүү же кайра өздөштүрүү болжолдонгон. Сууну үнөмдүү колдонуу жана түшүмдүүлүктү арттыруу максатында тамчылатып сугаруу технологиясы акырындап колдонула баштады. Бул келечектүү саясат. Сууну пайдалануу жана сууну керектее системасында чарбалар аралык жана мамлекеттер ортосунда суу мамилелери мыйзам жүзүндө бекитилген жана Кыргыз Республикасынын 1994-жылы 14-январда кабыл алып, 1995-жылы өзгөртүүлөр киргизилген «Суу жөнүндөгү» мыйзамы иштеп жатат. Анын башкы артыкчылыгы белгиленген лимиттин деңгээлинде жаратылышты пайдалануу боюнча акы төлөө укугу, ошондой эле суу объектилерине жана булгоочу заттар чогулган суу курулмаларына суу жеткирүү жана суу берүү кызматтары көрсөтүлгөн. Диссертацияда белгиленгендей, эреже катары кайсы гана мамлекет болбосун андагы системанын саясий, экономикалык жана социалдык жактан кескин өзгөрүшү, андагы өндүрүштүк-чарбалык байланыштардын бузулушу, такыр башкача жаңы шартка даярдыксыздык өндүрүштүн төмөндөшүнө, финансынын тартыштыгына жана башка негативдүү кубулуштар коштогон кыйынчылыктарга алып келет. Мына ушундай объективдүү себептер экономиканын башка тармактарындай эле суу чарбасын өткөөл мезгилдин алгачкы жылдарында эң татаал шартта иштөөгө алып келди. Мамлекет тарабынан болгон жардам, чет өлкөлүк инвестициялар жана башка суу чарба өндүрүшүндө болгон аракеттер плотина, суу сактагыч, насостук станцияларда жана башка курулмаларда, машина, механизм жана жабдуулардын иштешинде ар кандай бузулууларды, кырсыктарды болтурбай коюуга жардам берди. Ошол эле убакта суу пайдалануучу өндүрүш жана ведомстволордо акыркы жылдарда гана стабилдештирүү башталды. Мамлекеттин ичинде жана мамлекеттердин ортосунда экономика жана калктын жыргалчылыгы эске алынып, суу пайдалануу азыркы стандартка ылайыкташтырышып камсыз кылууга багыт алды. Бир нече эл аралык уюмдар кандайдыр бир деңгээлде Орто Азиянын суу көйгөйлөрүн чечүүдөгү макулдашылган иш-аракеттеринин эң жакшы, бирок сейрек кездешкен мисалдарынын бири болуп калды. БУУнун пикири боюнча, Комиссиянын түзүлүшүн аймактагы мамлекеттер аралык суу мамилелериндеги жаңы ачылыш катары бааласа болот, жана ал Орто Азиядагы башка суу бассейндериндеги кызматташуунун өнүгүшүнө зор түрткүлүк кызмат кылат. Алсак: 1). Орто Азияда, айлана - чөйрө менен байланышкан көйгөйлөрдүн курчтугун жана саясий боёгун эске алып, эл аралык суу агымдарында мерчемделип жаткан долбоорлор менен программалардын экологиялык баалоосун, ал өлкөлөр ОВОС Конвенциясына катышпаган болсо да, мындай долбоорлордун баарынан талап кылынат; 2). КМШ катышуучу – мамлекеттеринин трансчегаралык суу объекттерин рационалдуу пайдалануу жана коргоо тармагындагы биргелешкен аракеттердин негизги талаптары жөнүндө Макулдашууга кол коюлган; 3). Мамлекеттер аралык булактардын суу көрөңгөлөрүн биргелешип башкаруу жана коргоо чөйрөсүндөгү кызматташуу жөнүндө Макулдашууга кол коюлган; 4). Жалпысынан алганда Орто Азиянын суу-энергетикалык көрөңгөлөрүн пайдалануу үчүн кызматташуунун аймактык укуктук базасы жеткилең эмес жана жаңыдан топтоштурууга (консолидацияга) жана кайрадан иштеп чыгууга муктаж; 5). Казакстан менен Кыргызстандын ортосундагы Чүй жана Талас сууларындагы мамлекеттер аралык суу чарба курулуштарын пайдалануу жөнүндөгү Келишимге кол коюлган;

12. Диссертациянын бул бапында тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн негизинде башка мамлекеттер менен соода-сатык мамилелер менен иштешкен Жалал-

Абад облусунун аймагына кирген Аксы районунун ичкен суу пайдалануу чарбасынын акыркы 5 жылдын ичиндеги иш-аракетин изилдей туруп экономикалык башкаруу илиминин модель түзүү ыкмасын колдонуу божомолдоо ишинде аталган чарбанын тигил же бул статистикалык көрсөткүчтөрдүн өзгөрүлүшүн аныктоого, бышыктоого мүмкүнчүлүк түздү. Жумушту аткарууда биз тараптан диссертацияда божомолдоого байланыштуу көптөгөн чиймелер, графиктер даярдалды. Бул үчүн маалымат арбын талап кылынды, анткени андай изилдоо жасаш учун статистикалык материалдар жетишсиз. Диссертация жазуунун алкагында долбоорлоо боюнча изилдоо ишин аткарууга пайдаланууга чейин талдоодон толук өткөрүп туруп, соңунан божомолдоону негиздөөгө керектелет;

13. Кыргыз Республикасы тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн алкагында Борбордук Азиянын энергетикалык ресурстарынын 2%ке, көмүрдүн чоң запастарына жана 30% гидроэнергетикалык ресурстарга ээ, анын ондон бир бөлүгү гана иштетилип жатат. Кыргыз Республикасынын энергетика тармагы бир катар жылдар бою көптөгөн көйгөйлөргө туш болду. Коммерциялык жана техникалык жоготуулар жол берилгис жогору. Электр энергиясын өндүрүү жана бөлүштүрүү, жоготуулар, тарифтер, керектөө структурасы, ири керектөөчүлөрдү энергия менен камсыздоо ж.б. Учурда өлкөнүн энергетика тармагында курч кырдаал түзүлдү: 2021 жылдын күз-кыш мезгилинде электр энергиясына болгон суроо-талаптын канааттанбагандыгы 1,5 миллиарддан 3 миллиард кВт саатка чейин жетет деген божомол бар. Бул тартыштык бир нече себептерден улам пайда болгон: Биринчиден, быйыл Токтогул суу сактагычында суунун аздыгы байкалууда (суунун деңгээли былтыркы 15,2 млрд куб метрге салыштырмалуу 9,7 млрд куб метрге чейин төмөндөгөн). Бул Нарын дарыясында суунун агымынын деңгээлинин орточо жылдык көрсөткүчтүн 70%га чейин төмөндөшүнө байланыштуу; Экинчиден, республиканын түштүгүндө 2021-жылдын август, сентябрь айында газдын жоктугу электр энергиясын колдонууну 12%га жогорулаткан. Демек, кышында да керектөөнүн көбөйүшүн күтүү керек; Үчүнчүдөн, жаңы кубаттуулуктардын жетишсиздиги оптимисттик сценарий боюнча 2022-2023-жылдары гана ишке киргизилиши күтүлүүдө; Төртүнчүдөн, мамлекеттик энергоэффективдүү саясаттын жоктугу жана энергетика тармагынын эл аралык стандарттарга (ISO 50001) кээ бир маселелер боюнча туура келбестиги; Бешинчиден, электр энергиясына төмөн тарифтер электр энергиясын өндүрүүгө кеткен чыгымдарды толугу менен жаба албайт, ошондой эле энергетикалык ишканаларга энергетикалык объектилерди модернизациялоого капиталдык салымдарды жумшоого мүмкүндүк бербейт; Алтынчыдан, негизги энергия булактарына (газ, бензин, дизелдик отун, мазут, көмүр) баалардын өсүшү. Бул негизги себептер электр энергиясын керектөөнү (орто эсеп менен 8,9%га) көбөйтүүнү камсыз кылууга мүмкүндүк бербейт жана ошого жараша экономикалык өсүштү кепилдейт, бул бизге жаңы жумуш орундарын түзүүгө жана эмгек акыны жана пенсияларды жогорулатууга тийиш. Ушуга байланыштуу республикада 1,5тен 3 миллиард кВт саатка чейин электр энергиясынын дефицити түзүлөт, ал төмөндөгүлөрдүн эсебинен жабылууга тийиш: (1) энергиянын өздүк өндүрүшүн көбөйтүү; (2) энергетикалык ресурстардын импорту; (3) энергиянын натыйжалуулугун жогорулатуу жана (4) чектөөлөрдү киргизүү аркылуу керектөөнү азайтуу.

СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ ТРУДОВ

1. Кубанычбеков Э.К. Состояние безработицы по городу Нарын [Текст] /А.К. Ырыскелдиева, //Вестник Нарынского государственного университета им. С. Нааматова. 2016.- №1(93).-С.86-88 <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=27321202>
2. Кубанычбеков Э.К. Структура и конкурентоспособность экономики [Текст] / А.К. Рысбаева// Вестник Кыргызского Национального университета имени Ж. Баласагына.-2018. №1.-С.131-136 <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=35209014>
3. Кубанычбеков Э.К. Современное состояние и развитие экономики Кыргызстана [Текст] / Э.К. Кубанычбеков// Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии.-2018. №1(20).-С.85-92 <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=35125033>
4. Кубанычбеков Э.К. Адаптивные методы оптимального управления и анализ себестоимости продукции и зависимость ее от производства и реализации продукции [Текст] /Н.А. Кайимов// Экономика и управление: проблемы, решения. – 2020. Т5. № 10(106).-С. 59-63. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47867658>
5. Кубанычбеков Э.К. О методике финансового анализа и оптимизации деятельности экономических субъектов Кыргызстана в новых условиях хозяйствования [Текст] /Н.А. Кайимов, П.М. Абдыкадыров, // Экономика и управление: проблемы, решения.– 2020. Е5. № 10(106).- С. 49-53 <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47867656>
6. Кубанычбеков Э.К. Место и роль профессиональных кадров в развитии процесса гармонизации системы финансовой отчетности экономических субъектов Кыргызстана [Текст] / Н.А. Кайимов, // Учет и Контроль. – 2022. №2.-С. 33-42 <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48702236>
7. Кубанычбеков Э.К. Общая оценка динамики и структуры имущества малого предприятия и источников его формирования [Текст] / Н.А. Кайимов, // Учет и Контроль. – 2022. №2.-С. 43-53 <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48702237>
8. Кубанычбеков Э.К. Анализ и оценка эффективного функционирования хозяйствующих перерабатывающей промышленности Кыргызской Республики [Текст] /А.М. Жороева, Н.А. Кайимов, П.М. Абдыкадыров, // Учет и контроль. – 2022. № 1-2.-С. 130-134 <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48704207>
9. Кубанычбеков Э.К. Региональные экономические механизмы: инструмент развития региональных экономик [Текст] /А.К. Карбекова, // Экономика и бизнес: теория и практика. 2024.- №3-1(109).-С.148-150 <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=65610259>
10. Кубанычбеков Э.К. Особенности реализации региональной экономической политики для повышения конкурентоспособности региона через развитие внешнеэкономических связей [Текст] /А.Б. Карбекова// Тенденции развития науки и образования. – 2024. № 107.-С. 76-79
11. Кубанычбеков Э.К. Методология исследования региональных социально-экономических систем в условиях глобализации внешнеэкономических связей. [Текст] /А.Б. Карбекова// Тенденции развития науки и образования. – 2024. № 107.-С. 73-76
12. Кубанычбеков Э.К. Кыргызстандын тышкы экономикалык байланыштардын жана алакалашуунун илимий методологиялык негиздеринде Шанхай биримдигинин орду. [Текст] /А.Б. Карбекова// Научный информационный журнал Наука и инновационные технологии – 2024. № __.-С. ____
13. Кубанычбеков Э.К. Тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн негизинде Жалал-Абад облусунун ишканаларынын экономикалык көрсөткүчтөрү. [Текст] /А.Б. Карбекова, И.М. Сайпидинов// Вестник ОшГУ Экономика. – 2024. № __.-С. ____

Кубанычбеков Эрнест Кубанычбековичтин 08.00.05 – тармактык экономика адистиги боюнча экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденүү үчүн “Тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн негизинде региондордун социалдык-экономикалык өнүгүү денгээлин көтөрүү(Жалал-Абад облусунун материалында)” аттуу диссертациясына РЕЗЮМЕ

Негизги сөздөр: экономика, башкаруу, тышкы экономикалык байланыш, айыл чарбасы, талдоо, инновация, инвестиция, энергетика, суу чарбасы, оптимизация.

Изилдөөнүн максаты: Диссертациялык иштин максаты болуп ушул эмгектин негизги максаты Кыргызстандын тышкы экономикалык байланыштардын негизинде аймактык экономикалык көйгөйлөрүнүн теоретикалык жактан жеткиликтүү иштелип чыкпагандыгын эске ала туруп, алардын региондордун социалдык денгээлин көтөрүү багытында изилдөө болуп саналат.

Изилдөөнүн объектиси: Тышкы мамилелердин алкагында Жалал-Абад облусунун ишканаларынын иш-аракеттери жана алардын уюштуруу-экономикалык жагдайларын башкаруу.

Изилдөөнүн предмети: Тышкы мамилелердин алкагында Жалал-Абад облусунун ишканаларынын экономикасынын башкарууну уюштуруу, өнүктүрүү жана натыйжалуулугун жогорулатуу.

Изилдөөнүн натыйжалары: Коюлган максатка жетүү үчүн изилдөөнүн алдында төмөнкү милдеттер коюлган жана алар ийгиликтүү аткарылган: 1). Кыргызстандын тышкы экономикалык байланыштардын негизинде аймактык экономикалык көйгөйлөрүнүн теоретикалык маселелери изилденди; 2). Тышкы экономикалык байланыштардын жана алакалашуунун жүрүшүнүн негизги багыты менен формасы аныкталды; 3). Кыргыз Республикасынын ЕврАзЭСтин алкагындагы иш-аракеттеринин негизги багыттарын, алакашунун жана ааламдашуунун Кыргызстандын региондоруна, алсак Жалал-Абад облусунун социалдык-экономикалык өнүгүшүнө тийгизээр таасири карап чыгылды; 4). Жалал-Абад облусунун чарба жана ишканаларынын иш-аракеттеринин анализинин негизинде суу-энергетика ресурстарын пайдалануунун экономикалык натыйжалуулугун көрсөтүп келечектеги иштеп чыгарылган электр энергиясын туура пайдалануу жана божомолдоо негизинде башкарууну жакшыртуунун жолдорун аныкталды; 5). Кыргыз Республикасынын суу-энергетика ресурстарын пайдалануунун алкагында алакалашуу жана кызматташуу Кыргызстан жана Борбордук Азия өлкөлөрүнүн көптөгөн маселелерин чечип бере ала турганы аныкталды жана такталды; 6). Кыргыз Республикасынын Токтогул суу сактагычынын жана суу-энергетика ресурстарын пайдалануунун алкагында Орто Азия мамлекеттеринин аймагындагы экономикалык жаңылануунун өз ара аракеттенүүсүнүн негизи катары формалсыз алакалашуунун чектери изилденди.

Изилдөөнүн практикалык баалуугу: Тышкы мамлекеттер менен байланыштардын алкагында ишкердикти башкаруу мейкиндигинде экономиканы өнүктүрүү тууралуу методологиялык принциптердин жана конкреттүү практикалык негизги тыянактарын жана сунуштарын мамлекеттик саясатты түзүүдө, экономиканын ишкердик институттарынын ишмердүүлүгүнүн тактикасын жана саясатын иштеп чыгууда колдонсо болот.

Изилдөөнүн экономикалык баалуулугу: Изилдөөдө азыркы илимдин регионалдык экономикага тийгизген таасири жөнүндөгү теориясын жана методологиясын өнүктүрөт, түшүнүк жана аналитика аппаратын кеңейтет. Изилдөөнүн натыйжасында алынган тыянактар ишканаларды башкаруунун аймактык алкагында экономикалык механизмдердин негизги жоболорун тактайт жана толуктайт.

Изилдөө усулдары жана ыкмалары: Экономикалык-статистикалык талдоо жана синтез, байкоо, өлчөө жана салыштыруу.

ABSTRACT to the dissertation of Kubanychbekov Ernest Kubanychbekovich for the degree of Candidate of Economic Sciences in 08.00.05 - industrial economics “Raising the socio-economic level of the regions through the development of foreign economic relations (on the example of the Jalal-Abad region)”

Keywords: economics, management, foreign economic relations, agriculture, analysis, innovation, investment, energy, water management, optimization.

Purpose of the research: The purpose of the dissertation The main purpose of this work is to study the regional economic problems of Kyrgyzstan on the basis of foreign economic relations, taking into account the lack of theoretical understanding of their economic development.

Object of research: Activities of enterprises of Jalal-Abad oblast in the field of foreign relations and management of their organizational and economic conditions.

Subject of research: Development and increase of efficiency of small horse farms in the country by organizing the management of the economy of enterprises of Jalal-Abad region in the framework of foreign relations.

Results of the study: In order to achieve the set goal, the following tasks were set for the study and they were successfully fulfilled: 1). Theoretical problems of regional economic problems of Kyrgyzstan are studied on the basis of foreign economic relations; 2). The main directions and forms of foreign economic relations and interaction were identified; 3). The main directions of the Kyrgyz Republic's activities in the framework of the EurAsEC, the impact of interaction and globalization on the regions of Kyrgyzstan, in particular, the socio-economic development of Jalal-Abad region were considered; 4). Based on the analysis of the activities of farms and enterprises of Jalal-Abad oblast, identified ways to improve management based on the correct use and forecasting of future electricity generation, showing the economic efficiency of water and energy resources; 5). It was identified and clarified that cooperation and cooperation in the use of water and energy resources of the Kyrgyz Republic can solve many problems of Kyrgyzstan and Central Asia; 6). The limits of informal cooperation in the framework of the Toktogul Reservoir and the use of water and energy resources of the Kyrgyz Republic as a basis for economic modernization in Central Asia were studied.

Practical value of the research: Methodological principles and specific practical conclusions and recommendations on economic development in the field of business management in the framework of relations with foreign countries can be used in formulating public policy, tactics and policy of economic institutions.

Economic value of research: In research, develops the theory and methodology of the impact of modern science on the regional economy, expands the conceptual and analytical apparatus. The findings of the study clarify and supplement the main provisions of economic mechanisms in the regional management of enterprises.

Research methods and techniques: Economic and statistical analysis and synthesis, observation, measurement and comparison.

Резюме

к диссертации Кубанычбекова Эрнеста Кубанычбековича на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.05 – отраслевая экономика на тему: “Повышение социально-экономического развития уровня регионов за счет развития внешнеэкономических связей (на материалах Жалал-Абадской области)”

Ключевые слова: экономика, менеджмент, внешнеэкономические связи, сельское хозяйство, анализ, инновации, инвестиции, энергетика, водное хозяйство, оптимизация.

Цель исследования: Основная цель данной работы - изучить региональные экономические проблемы Кыргызстана и повышение социально-экономического состояния Жалал-Абадской области на основе внешнеэкономических связей.

Объект исследования: Деятельность предприятий Жалал-Абадской области и управление их организационно-экономическим развитием в зависимости от развития внешнеэкономических связей.

Предмет исследования: Развитие и повышение эффективности путем организации управления экономикой предприятий Жалал-Абадской области в рамках международных связей.

Результаты исследования: Для достижения цели перед исследованием были поставлены следующие задачи, которые были успешно выполнены: 1). Теоретические проблемы региональных экономических проблем Кыргызстана изучены на основе внешнеэкономических связей; 2). Определены основные направления и формы внешнеэкономических связей и взаимодействия; 3). Рассмотрены основные направления деятельности Кыргызской Республики в рамках ЕврАзЭС, влияние взаимодействия и глобализации на регионы Кыргызстана, в частности, социально-экономическое развитие Жалал-Абадской области; 4). На основе анализа деятельности фермерских хозяйств и предприятий Жалал-Абадской области определены пути улучшения управления на основе эффективного использования и прогнозирования будущей выработки электроэнергии, показывающих экономическую эффективность использования водных и энергетических ресурсов; 5). Выявлено и разъяснено, что сотрудничество в использовании водных и энергетических ресурсов Кыргызской Республики может решить многие проблемы Кыргызстана и Центральной Азии; 6). Были изучены пределы неформального сотрудничества в рамках Токтогульского водохранилища и использования водно-энергетических ресурсов Кыргызской Республики как основы для модернизации экономики в Центральной Азии.

Практическая ценность исследования: Методологические принципы и конкретные практические выводы и рекомендации по экономическому развитию в сфере управления бизнесом в рамках отношений с зарубежными странами могут быть использованы при формулировании государственной политики, тактики экономических институтов.

Экономическая ценность исследования: В исследованиях развивает теорию и методологию влияния современной науки на региональную экономику, расширяет понятийный аппарат. Результаты исследования уточняют и дополняют основные положения экономических механизмов в региональном управлении предприятиями.

Методы и методы исследования: экономико-статистический анализ и синтез, наблюдение, измерение и сравнение.